

אוניברסיטת בר-אילן
החוג המשולב למדעי החברה – לוגיסטיקה

הגורמים למהפך הפוליטי של 1977

עבודה בסמינריון מחקרי (74-940-05)

מרצה: פרופ' יוסף הודרה

מגישים:

כהן שחר

נחום אורן

תשנ"ד – 1994

תוכן עניינים

1. מבוא	3
2. עדתיות	7
2.1. טיב הקשר שבין מוצא עדתי לדפוס ההצבעה	7
2.2. תהליך היקלטות העולים במערכת הפוליטית	8
2.3. היוצרות מבנה ריבודי מעמדי	10
2.4. השתחררות מהאפוטרופסות של ממסד שנות ה-50	11
2.5. ערעור על הדומיננטיות האשכנזית וכמיהה לשוויוניות	12
2.6. מחאה עדתית במונחים פוליטיים	13
2.7. תהליך המוביל להתגבשות התודעה עדתית	14
2.8. הבדיחה מסטיגמת העדתיות	14
3. הגורם המעמדי ותרבותי-דתי	15
3.1. מעמד חברתי-כלכלי	15
3.2. רקע היסטורי תרבותי-דתי	18
4. גורם אובייקטיבי	18
4.1. מלחמת יום-הכיפורים	19
4.2. פרשיות שחיתות	21
5. בגין ומפלגת הליכוד	22
5.1. המיתוסים של בגין	23
5.2. שחרור אי"י ההיסטורית בכוה הזרוע - תוכנית פעולה או מיתוס ?	24
5.3. פוליטיקה של סטטוס	24
5.4. שיח פוליטי חדש	25
6. הקשר בין זיקה עדתית לשיוך מפלגתי לאחר 1977	26
7. סיכום	26
8. ביבליוגרפיה	28

1. מבוא¹

סמוך לשנת ה-30 לקיומה של מדינת ישראל, התחוללה מעין מהפכה פוליטית. מהפכה זו התבטאה בהקמת ממשלה שבמרכזה עמדה האופוזיציה המסורתית של ישראל. תנועת החרות, מיסודו של האצ"ל, צבא המחתרת העיקרי של הרוויזיוניסטים, עברה למרכז הבמה הפוליטית. תנועת חרות, שהחלה את דרכה כמפלגת אופוזיציה במלוא מובן המילה - האופוזיציה הימנית והאנטי ממשלתית הנרחבת ביותר - ראתה לפתע את מנהיגה, מנתם בגין, בראש ממשלת ישראל. תוצאות הבחירות מלמדות, כי המהפך חל בעיקר בגלל בני עדות המזרח, ששינו את עמדותיהם והעבירו את קולותיהם מהמערך לליכוד. מתוצאות הבחירות ניתן לראות ככל שהעיר מיושבת יותר יהודים מקרב יוצאי עדות המזרח, המהפך מן המערך לליכוד גדול יותר. התנועה לכיוון ד"ש הייתה קטנה מאוד. פה ושם, כשהעיר מעורבת יותר יש בה מכוני מדע והשכלה גבוהה, כמו באר-שבע, התנועה בכיוון ד"ש גדולה יותר. בערים כמו אשקלון, דימונה, טבריה, עכו, רמלה וקריית שמונה קוצצה התמיכה במערך עד כדי חצי, ולעיתים (בדימונה), אף יותר. כפי שאמנם ישתקף מן הטבלה הבאה:

טבלה 1 – תוצאות ההצבעה למערך לכנסת התשיעית לעומת השמינית ושיעור השינוי (באחוזים) – שיעור שינוי מעל ל-45%

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
אופקים	23.3	48.2	-51.7
אור יהודה	11.9	38.2	-67.1
אור עקיבא	22.3	41.2	-45.9
אשקלון	21.9	41.6	-47.4
אליכין	25.0	47.0	-46.8
אשדוד	20.0	40.2	-50.2
באר יעקב	21.0	41.0	-48.8
באר שבע	22.2	41.2	-45.5
בית שאן	22.0	41.8	-47.4
בית שמש	20.3	40.7	-50.1
בני ברק	10.8	20.0	-50.9
דימונה	20.3	40.7	-54.9
יבנה	13.0	27.0	-52.0
נווה מונוסון	20.7	41.0	-49.5
ערד	25.3	47.4	-46.6
קריית אונו	23.4	42.8	-45.3
קריית שמונה	23.0	42.4	-45.8
קריית ים	27.3	49.1	-45.1
רכסים	17.5	34.0	-49.2
ראש העין	19.9	42.0	-52.6

¹ הפרק מבוסס על (וייס, 1979)

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
רמת השרון	19.9	42.0	-52.6
רעננה	23.0	42.8	-46.3
שדרות	22.0	42.4	-48.1

מתוך כלל הרשויות המקומיות בהן ירד כוחו של המערך בשיעור העולה על הממוצע הארצי - רק חמישה, אינם מאופיינים באוכלוסייה של יוצאי ארצות האסלאם. חמש רשויות אלה (נווה-מונוסון, ערד, קריית-אוננו, רמת-השרון ורעננה) מאופיינות ע"י אוכלוסייה אשכנזית מן המעמד הבינוני הגבוה והגבוה. שם הייתה תמיכה גדולה בד"ש.

גם ברשויות המקומיות, בהן נחל המערך תבוסה בשיעור הדומה לשיעור הנפילה הלאומית (בין 45-50 אחוז), בולט מקומם של יישובים שרוב אוכלוסייתם נמנית עם יוצאי עדות המזרח. יוצא אפוא שעצם גודל המפלה נובע מהתנהגות המצביעים יוצאי עדות המזרח. לשם חיזוק השערה זו נביא רשימת יישובים נוספת. זו רשימה בה הייתה הנפילה דומה, אפילו מעט גדולה, מזו של המצב הכללי. אך קבוצה זו, שבה שיעור הנפילה היה אף גבוהה יותר (ראה טבלה 1), הן שגרמו לתוצאה הסופית.

טבלה 2 – תוצאות ההצבעה למערך לכנסת התשיעית לעומת השמינית ושיעור השינוי (באחוזים) – שיעור שינוי בין 40% ל-45%

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
אילת	23.7	44.2	-43.8
גבעת שמואל	25.6	48.6	-41.3
טבריה	22.6	40.5	-44.2
יוקנעם	29.8	52.0	-42.7
יבנאל	26.2	46.0	-43.0
יהוד	29.7	52.4	-43.3
ירושלים	15.2	27.4	-44.5
כסר יונה	27.2	49.0	-44.5
כפר סבא	29.0	49.1	-40.9
כרמיאל	33.4	56.7	-41.1
לוד	25.0	44.5	-43.8
נס ציונה	25.8	44.9	-42.5
מנחמיה	16.2	29.1	-44.3
עפולה	26.3	45.8	-42.1
עכו	20.8	36.2	-42.3
פרדס חנה	23.9	42.4	-43.2
קדימה	23.7	41.0	-42.2
קריית מלאכי	22.4	39.3	-43.3
רמת ישי	30.8	55.0	-44.7
ראשון לציון	26.4	44.8	-41.0
רמת ק	22.6	38.4	-41.1

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
שלומי	27.0	47.0	-42.6
אילת	23.7	44.2	-43.8
גבעת שמואל	25.6	48.6	-41.3
טבריה	22.6	40.5	-44.2
יבניאל	26.2	46.0	-43.0
יהוד	29.7	52.4	-43.3
ירושלים	15.2	27.4	-44.5

גם מתוך קבוצה זו רק בשש רשויות מקומיות יש אוכלוסייה אשכנזית גדולה. בכל האחרות בולטת אוכלוסייה גדולה של יוצאי עדות המזרח. לעומת זאת מתחת לממוצע הארצי של שיעור נפילת המערך במאי 1977, נמצאים בעיקר יישובים המאוכלסים באוכלוסייה אשכנזית כפי שסתבר מנתוני הטבלה הבאה:

טבלה 3 – תוצאות ההצבעה למערך לכנסת התשיעית לעומת השמינית ושיעור השינוי (באחוזים) – שיעור שינוי בין 30% ל-40%

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
אבן יהודה	28.6	41.0	-30.2
אזור	35.5	56.6	-37.3
בית דק	19.4	29.4	-34.3
בתים	26.8	44.3	-39.3
גבעתיים	28.8	45.7	-37.0
ק יבנה	16.9	28.0	-39.6
גדרה	19.0	30.0	-36.7
הוד השרון	26.3	42.3	-37.8
הרצליה	24.7	40.2	-38.6
זיכרון יעקב	27.4	44.0	-37.7
חדרה	29.4	45.1	-34.8
חולק	28.1	46.2	-39.2
חיפה	27.7	44.9	-38.3
חצור	22.3	32.4	-31.2
ירוחם	26.3	37.6	-30.0
מגדל העמק	28.9	47.3	-38.9
נהרייה	33.1	53.4	-38.0
נצרת עלית	39.3	59.6	-33.7
נשר	31.5	47.6	-34.2
נתניה	24.4	39.4	-38.0
עקרון	17.3	28.0	-38.2
עתלית	20.3	36.0	-34.2
פתח תקווה	23.9	39.0	-38.7

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
צפת	25.9	39.7	-34.8
קריית גת	24.0	38.4	-37.5
קריית טבעון	333	533	-36.9
קריית מוצקין	323	51.1	-37.2
רמת ישי	30.8	554)	-39.9
ראש פינה	34.7	53.0	-30.5
רחובות	223	53.0	-37.7
רמלה	22.3	363	-38.6
תל אביב	24.1	39.0	-38.2

רק בשמונה רשויות מקבוצה זו יש אוכלוסייה גדולה של יוצאי עדות המזרח. מבין שמונת הישובים, בהם שיעור הנפילה של המערך הינו נמוך במיוחד, בשבעה מתגוררת אוכלוסייה ממוצא אשכנזי בעיקר.

טבלה 4 – תוצאות ההצבעה למערך לכנסת התשיעית לעומת השמינית ושיעור השינוי (באחוזים) – שיעור שינוי שמתחת ל-30%

שם הישוב	תוצאות 1977	תוצאות 1973	שיעור השינוי
בנימינה	24.8	34.0	-27.1
גבעת עדה	38.7	41.0	-24.1
נתיבות	73	9.4	-24.1
תל מונד	33.7	41.0	-24.1
מעלות	21.9	27.2	-193
מצפה רמץ	39.7	38.0	+43
מזכרת בתיה	46.4	48.0	-3.3
מטולה	413	45.0	-7.7

ביניהם גם היישוב העירוני היחיד בו הגביר המערך את כוחו: מצפה רמון בו עלה כוחו של המערך במאי 1977 ב-4.5 אחוז.

אגב, גם נושא הגיל משתלב במהפך. ככל שמצביעים צעירים יותר, כן נטו שלא לתמוך במערך. אין ספק שחלק מהצעירים, יותר מאשר מבין המבוגרים, נמנים עם עדות המזרח. לכן קשה לקבוע מה משקל היה בעת ההצבעה למוצא העדתי ומה משקלו של הגיל. על כל פנים, מה שניתן לקבוע בוודאות הוא שבבני עדות המזרח וצעירים תמכו יותר בליכוד (הצעירים גם בד"ש) מאשר במערך.

בעבודה זו נסקור את הגורמים אשר הביאו את המצביעים בכלל, ואת בני עדות המזרח בפרט, לשנות את עמדתם הפוליטית, דבר שהביא ב-1977 למהפך הפוליטי בישראל.

2. עדתיות

2.1. טיב הקשר שבין מוצא עדתי לדפוס ההצבעה

החל משנת 1965 ניתן לדבר על קשר בין מוצא עדתי לבין הצבעה למפלגות הגדולות ([אשר, 1973](#)). סקרים מסוף שנות ה-60 מראים שכשני שלישי מקולות המערך באו מאשכנזים, אף על פי שגם מזרחים הצביעו במידה רבה למערך, ובסוף שנות ה-60, אחוז המצביעים לשתי המפלגות היה דומה. [שמיר ואריאן \(1982\)](#) מביאים נתונים המבססים את טענתם שכבר ב-1969 נטו מערבים, יותר ממזרחים, להצביע עבור המערך, והמזרחים נטו יותר להצביע עבור הליכוד. הם מצביעים על כך שמגמה זו הולכת וגוברת, מעבר לנטייה הכללית של ירידה למערך ועליה לליכוד. כלומר, אנו מוצאים יותר הצבעה עדתית בקרב הציבור הישראלי, במובן זה שמוצא עדתי מבחין יותר ומנבא טוב יותר, הצבעה לליכוד לעומת המערך. מגמה זו התעצמה ב-1977, שנת המהפך הפוליטי, כאשר בפעם הראשונה באו רוב הקולות לליכוד מקרב המזרחים ובצורה מאסיבית וברורה כל-כך.

[אשר \(1973\)](#) מצא שלושה משתנים דמוגרפיים המשפיעים על דפוס הבחירה: מוצא, גיל וותק בארץ. מצביעי הליכוד מאופיינים בהיותם יוצאי אסיה-אפריקה ובגיל צעיר. מאפייני מצביעי המערך הם מוצא אירופאי גיל מבוגר וותק ניכר בארץ; הוא פירש נתונים אלה כדינמיקה המביאה לשימור המצב הקיים, דהיינו, מצביעי האופוזיציה הם צעירים, סופם שיתבגרו ויתאימו את דפוס הצבעתם לאלה של עמיתיהם הבוגרים. צמצום הפערים הבינעדתיים בתחומי התעסוקה, החינוך ואורח חיים ישפיע באותו כיוון.

מחקר נוסף, אישר ואף חיזק את ממצאין של אריאן, אך הפרוש שהציעו לו החוקרים היה אחר: הקבוצות המצויות בעליה מבחינת שיעורן באוכלוסייה (צעירים יוצאי אסיה-אפריקה, ילידי הארץ) בוטות להצביע עבור הליכוד, ואילו הקטגוריות הדמוגרפיות המצטמצמות והולכות (קשישים מערבים, ילידי חו"ל) נאמנות יותר למערך. במילים אחרות, מעבר לשינויים פוליטיים קצרי טווח קיימת מגמה ארוכת טווח, הנשענת על התפתחות דמוגרפית, ומכוונת לטובת הליכוד ונגד המערך. מאוחר יותר, נמצא כי גיל גבוה יותר הינו אחד הגורמים המגדילים נטייה להעדיף את המערך על פני הליכוד.

מבחינה גאוגרפית חברתית, התופעה הבולטת הקשורה בתמורות האלקטוראליות מאז 1965, הייתה התגברות התמיכה האלקטורלית בליכוד בקרב ריכוזי מגורים של יוצאי אסיה-אפריקה, ובעיקר באותם ריכוזים המצטיינים בהכנסה נמוכה יחסית. התגברות זו התרחשה כתהליך של התפשטות גיאוגרפית מן השכונות הישנות בערים הגדולות, דרך ערי העולים החדשות הסמוכות אליהן ושיכוני העולים שבשולי הערים הוותיקות לעבר ערי הפיתוח החדשות שבשולי המדינה.

לגבי "הזדהות עדתית" (נבדק באמצעות שאלות המתיחסות לבעיה החשובה ביותר שעל הממשלה לטפל, דאגה לייצוג עדתי, דירוג מפלגה אידיאולוגית כמערבית או מזרחית ומידת הרצון להרוס את המוסדות הקיימים ולבנותם מחדש), מצאו החוקרים, פרס ושמר, שמזרחים מרגישים מקופחים, ואלה החשים קיפוח, נוטים יותר להצביע לליכוד ([אמיר, 1989](#)).

התארגנות עדתית-פוליטית בצד אחד דוחפת להתארגנות מקבילה בצד השני. ככל שהקונפליקט מחמיר, מפעילים שני הצדדים לחצים על אלה המצביעים "בניגוד למקובל" לגבי עדותיהם. הצבעה הסוטה מן הדפוס העדתי נעשית קשה יותר ויותר, בייחוד עבור אלה החיים בסביבה המאוכלסת ע"י רב מכריע של בני עדתם. כך גברה החפיפה בין הקונפליקט העדתי לפוליטי ([פרס ושמר, 1984](#)).

2.2. תהליך היקלטות העולים במערכת הפוליטית²

בשנותיה הראשונות קלטה המדינה עלייה שהביאה להכפלת האוכלוסייה היהודית תוך פחות מארבע שנים (מ-700,000 ב-1948 ללמעלה מ-1,400,000 ב-1952). תמורה דמוגרפית זו הייתה כרוכה בבעיות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. מקורות העלייה העיקריים היו שניים: האחד - שרידי יהדות אירופה שמשקע השואה ניכר בהם. השני - יהודי ארצות דוברות ערבית במזרח התיכון ובצפון אפריקה, שרקעם התרבותי היה זר לדפוסי התרבות שהתגבשו בישוב היהודי בהשראת העליות האירופאיות. יתר על כן, הללו היו ברובם בעלי השכלה נמוכה, חסרי אמצעים ובעלי רקע תעסוקתי-מקצועי שלא סייע בידם להיקלט בארץ. ממדי העלייה וצביונה העמידו בפני הממשל הישראלי לא רק בעיות ארגוניות של טיפול בשיכונם, בפרנסתם, וחינוכם של העולים, אלא גם בעיה של שילוב העולים במערכת החברתית והפוליטית מבלי לערער את יציבותה ולפגום בהמשכיותה התרבותית והפוליטית, כפי שעוצבה ע"י האליטה הדומיננטית בתקופת הישוב.

בעיית שמירת התרבות הדומיננטית נבעה מהשוני בין האוכלוסייה החדשה ובין הישוב הוותיק. חלקים גדולים מהאוכלוסייה החדשה היו זרים לכללי המשחק הפוליטיים המקובלים בחברות רב-מפלגתיות ובמיוחד למערכת המורכבת של יחסים בין תנועות, מפלגות וקבוצות שהתפתחה בחברה היישובית. הם אף לא עברו אותם תהליכי סוציאליזציה פוליטית שהיו אופייניים לחלק גדול מהעלייה מאירופה, שמניעי בואה לארץ היו יותר אידיאולוגיים. לא פחות חשובה הייתה העובדה שמרכיבי הסטטוס של העולים החדשים בשלב הראשון לקליטתם היו נזילים וביילתי קבועים, ובכלל זה מרכיבי הסטטוס שיש להם השפעה על עמדות פוליטיות בארצות דמוקרטיות, כגון: תעסוקה, הכנסה ומקום מגורים. מקור אחר של זרות נבע מאי-ידיעת הלשון העברית, שהקשתה על מגע העולים עם האוכלוסייה הוותיקה ועם המנגנון הקולט. מאפיינים אלה של העלייה החריפו את תופעת התלות של העולים החדשים במערכת המוסדות הקולטת - תלות האופיינית לכל תהליך הגירה.

הצד השני של מטבע התלות היה רצונה של האליטה הדומיננטית לכווץ ולהדריך את העלייה החדשה על-מנת להבטיח את המשכיות התרבות הפוליטית הקיימת ואת עמדות השלטון של אליטה זו. אין אפוא פליאה בכך, שהאליטה הדומיננטית, ובראש ובראשונה המנגנונים הנתונים להשפעת מפא"י, פתחו גישה פטרנליסטית כלפי העולים החדשים. עלפי גישה זו נתפסה העלייה כאובייקט לגיוס חברתי פוליטי יותר מאשר כאובייקט בעל רצונות, מאוויים וציפיות אוטונומיים. תוצאות הבחירות לכנסת הראשונה והשנייה הראו כי חלוקת הכוחות בין גושי המפלגות, מפלגות תנועות העבודה, מפלגות הימין והמרכז והמפלגות הדתיות לא השתנתה מעיקרה, על אף השינויים הדמוגרפיים הניכרים בהרכב האוכלוסייה. כן לא צמח כל כוח פוליטי חדש מחוץ למפלגות הקימות, יתר על כן, ניתוח תוצאות הבחירות בשנות ה-50 מלמד ששינויים כגון אלו שהיו ביחסי הכוחות בין חרות וציונים כלליים ובין מפ"ם, על שני מרכיביה (השומר הצעיר ואחדות העבודה), לבין מפא"י, נבעו בעיקרם מניירות קולות בקרב הישוב הוותיק ולא מהשפעת העלייה החדשה.

הסבר ליציבות מופלאה זו של המערכת הפוליטית נעוץ, בין השאר בעובדה, שהמערכת הייתה פתוחה פורמלית מבחינה קונסטיטוציונית והמנגנונים הקולטים היו בעיקרם ממלכתיים או ממלכתיים למחצה (הסוכנות היהודית), ולא תנועתיים מפלגתיים. אולם במישור המעשי פעלו

² הפרק כולו מבוסס על (הורביץ וליסק, 1972)

זרועות שונים של המנגנון הממלכתי בסוכנויות של גופים תנועתיים- פוליטיים, ובראש ובראשונה המפלגות. עקרון המפתח המפלגתי שהתגבש בימי הישוב בא לידי ביטוי בהרכב המנגנון הקולט, ובמיוחד זה של הסוכנות היהודית שאוישו ע"י שליחי המפלגות. כמורכב התבטא בהכוונת קבוצות עולים למסגרות קליטה תנועתיים על-פי הסכמים המבוססים על עקרונות המפתח המפלגתי. תופעה זו בלטה בעיקרה לגבי אותם העולים שהופנו להתיישבות חקלאית שהייתה מאז ותמיד בעלת גוון תנועתי אידיאולוגי מובהק. בתחום זה בלטו ההסכמים בין מפא"י מצד אחד ל"הפועל המזרחי" מצד שני, שהיו שותפות לא רק לקואליציה בהסתדרות הציונית אלא גם לקואליציה בממשלה. דפוסי ההערכות הלוגיסטיות לקליטת עלייה אפשרו אף הם את הגבלת התחרות החופשית על תמיכתם הפוליטית של העולים החדשים, לרבות אלה שנקלטו ברבות הימים בערים הגדולות. הארגון הלוגיסטי של העלייה החל לגבי חלק ניכר מהעולים עוד בחו"ל. כך למשל, שהו העולים יוצאי אירופה וצפון אפריקה במשך שבועות ופעמים אף חודשים במחנות מעבר באיטליה ובצרפת. שליחי הסוכנות היהודית שפעלו במחנות אלה היו אנשי מפלגות שנבחרו לתפקידם על בסיס המפתח המפלגתי, הללו שיתפו לעיתים קרובות פעולה עם השליחים הישירים של המפלגות ותנועות ההתיישבות הקרובים אליהם בניסיונותיהם לגייס את העולים לשירותיהם. תופעות אלה בלטו ביתר שאת במחנות העולים בארץ, שבהם העולים היו תלויים תלות מוחלטת בקולטים מבחינת סיפוק צורכיהם הבסיסיים כמגורים, מזון, לבוש, שרותי בריאות וחינוך. תלות זו נחלשה, במקצת לאחר שהועברו העולים למעברות. אמנם במסגרת המעברות הועסקו העולים בתעסוקות זמניות, תמורתן קיבלו שכר מינימלי, והדאגה לצריכה היומיומית הפכה שוב לנחלת המשפחה, אולם ארגון התעסוקה ואספקת השירותים הבסיסיים נשארו תלויים במנגנון הקולט וכתוצאה מכך נשארו העולים, למעשה, מחוץ למערכת הכלכלית והחברתית הפתוחה יותר של הישוב הוותיק. חשובה לא פחות הייתה העובדה שהמעבר לשלב הבא במערכת הקליטה - התיישבות חקלאית, שיכון בערים נטושות או בעיירות פיתוח והבטחת תעסוקת קבע - ווסת באמצעות מנגנוני הקליטה שקבעו את סדרי העדיפויות לגבי היציאה מהמעברות. תלות זו מצפה את העולים בתקופה הראשונה לשהותם בארץ למניפולציה של הקולטים שהיו, כאמור, בירוקרטים בעלי צביון פוליטי. במנגנון הקולט העיקרי של הסוכנות היהודית זכה עקרון המפתח המפלגתי לגיטימציה כמעט מלאה ואילו במנגנונים הממלכתיים היה עקרון זה קיים דה-פקטו, לפחות בשנים הראשונות להקמת המרינה. נוסף לכך, חלק מהשירותים סופקו עריק ע"י מנגנונים שנשלטו למעשה ע"י מפלגות. כך, למשל, סופקו שרותי הבריאות לעולים, על-פי הסכם עם הסוכנות היהודית, ע"י קופת חולים של הסתדרות העובדים, שבה היה למפא"י רוב מוחלט.

אותו חלק שנקט בהתיישבות החקלאית נשאר צמוד למסגרת מפלגתית באמצעות תנועת ההתיישבות. קשר זה בין הישובים החקלאיים לבין תנועות הגג (תנועת המושבים, מושבי הפועל מזרחי וכו'), שנסתייע אף בסנקציות כלכליות וארגוניות שהיה ביכולתן של תנועות האם להטיל על סוטים, בין אם מדובר היה ביחידים ובין אם במושבים שלמים. גם בעיירות עולים ועיירות פיתוח היו אפשרויות רבות למניפולציה על העולים, בגין אספקת השירותים באמצעות מנגנונים הנתונים להשפעת המפלגות כגון: קופ"ח, המועצות הדתיות והזרמים בחינוך, ובאמצעות פעולת המפלגות כמנגנוני תווך בהשבת משרות, רישיונות עסקים, שיכונים, אשראי וכו'. יתר על-כן, המנגנונים שטיפלו בנושאים אלו היו אף הם מנגנונים חדשים לחלוטין, שאוישו בחלקם ע"י עולים חדשים על בסיס המפתח-המפלגתי. דבר זה יצר תמריץ לעולים בעלי נטייה לפעילות פוליטית, להצטרף למפלגות בעלות עמדה חזקה (כדוגמת מפא"י) לתופעה זו הייתה משמעות מיוחדת לגבי עולים

מאמצות בעלות רקע חברתי מסורתי כעולי תימן וחלק מעולי צפון אפריקה. עולים אלו עלו במסגרות של משפחות מורחבות (חמולות), ולכן הייתה אפשרות למניפולציה של קבוצות שלמות ולא רק של יחידים. ראשיהן של ה"חמולות" הפכו בדרך זו לסוכנים של המערכת המפלגתית-פוליטית וקיבלו כתמורה על כך טובות הנאה שונות.

בערים הגדולות, אפשרות המניפולציה מטעם המפלגות הייתה מצומצמת יותר ואפשרויות המובילות הכלכלית והחברתית-אינדיבידואלית היו מרובות יותר. לפתיחות זו של החיים האורבניים הייתה ברבות השנים השפעה מסוימת על דפוסי ההצבעה של העולים. במערכת הבחירות של שנות השישים ביכרו סימני נידות של קולות עולים, ממפא"י למפלגות האופוזיציוניות, בראש ובראשונה לתנועת החרות. יש לציין, כי עם זאת שרב העלייה נקלטה בערים הגדולות בסופו של דבר, הרי שחלק ממנה הגיע אליהן לא במישרין מהמעברות אלא לאחר תקופת ביניים של חיים במושב או בעיירות עולים. לתנועת אוכלוסייה זו, שהתבטאה בין השאר בתחלופה גדולה של האוכלוסייה בהתיישבות החקלאית החדשה ובעיירות העולים, הייתה כנראה משמעות פוליטית, שכן, העולים שבילו תקופה מסוימת במושב או בעיירת הפיתוח היו נתונים בתקופה קריטית מבחינת גיבוש הזהות הפוליטית, להשפעתה של סוציאליזציה פוליטית סלקטיבית שבמקרים רבים הטביעה את חותמה על דפוסי הצבעתם גם לאחר-מכן.

אותה גמישות שגילו המפלגות הישראליות, ובראש ובראשונה מפא"י, בסיגול דרכי פעולתם למציאות החדשה שנוצרה בעקבות קליטת העלייה, אפשרה להם לעבוד את התמורה "מישוב" למדינה תוך שינויים מינימליים בהרכב האישי ובאטוריטה של ההנהגה. על אף התמורות בהרכב האוכלוסייה ובמתכונת הגיוס הפוליטי נשמרה ההמשכיות הפרסונאלית בהנהגה ונמנעה פגיעה ביציבותה של המערכת הפוליטית בישראל. גם יחסי הכוחות בין גושי המפלגות העיקריים נשמרו. קליטתם של העולים במערכת הפוליטית, אם-כן, הייתה מידית וחלקה יחסית (הקליטה החברתית-תרבותית הייתה מלווה בזעזועים, ותהליך הקליטה הכלכלי היה הדרגתי). גם אותם העולים שהיו חסדי תעסוקה קבועה ומקום מגורים קבוע, ולא דברו בלשון הארץ היו, מלכתחילה, בעלי זהות מוגדרת שמצאה את ביטויה בפנקס החבר המפלגתי ובקשרים עם שליחי המפלגה ועסקניה. יתר על-כן, זיקה זו מלאה תפקיד אינטגרטיבי בקליטה החברתית של העלייה, באשר מנגנוני המפלגות שמשו גורם מתווך בין העולה למערכת המוסדית. יציבות יחסית זו של המערכת הפוליטית אפשרה לדמוקרטיה הפרלמנטרית הישראלית לקיים את כללי המשחק הבסיסיים של שיטה פוליטית פלורליסטית ותחרותית. אמנם הדפוס הפטרנליסטי של קליטת-העלייה הגביל, למעשה, את התחרות הפוליטית החופשית בין המפלגות השונות, אך באותה עת, הוא שאפשר מרחב מחיה מסוים לכל אחת מהן, ובכך הוא אפשר את המשך קיומו של הפלורליזם מבלי לאיים איום רציני על עמדותיה של האליטה הפוליטית הוותיקה.

2.3. היוצרות מבנה ריבודי מעמדי

עולי עדות המזרח ספגו בבואם לארץ הלם תרבותי נורא. הם נתקלו בעילית אשכנזית מתנשאת ובמשק פרוטקציונרי של "שמור לי ואשמור לך". אף על פי כן שמרו בני עלייה זו אמונים לשלטון מפא"י משך עשרות שנים במידה רבה הודות לקסם המשיחי של בן-גוריון. אך ככל שקסם זה פג ואת מקומו מילאו העסקנים הממררים את חייהם של ה"סלאח שבאתי" למיניהם כך עלתה בצורה איטית ומתמידה קרנו של בגין, "המרקאי מורשה", עד שב-1977 חל המהפך הפוליטי שהביא לעליית הליכוד לשלטון. הליכוד שאב את כוחו בעיקר מהשכבות החלשות שאותן הרכיבו בני עדות

המזרח ([א. אבינרי, 1993](#)). התמודדות המדינה בשנות ה-50 עם בעיותיה הדחופות ([סמוחה, 1993](#)) (הגדלת הצבא, תיעוש המשק ושילובו בכלכלה העולמית, יישוב מידי של השטחים שנתפסו במלחמת השחרור כדי לבלום לחצים בינלאומיים לנסיגה מהם והרחבה של משיכת השירותים כמו שיכון, חינוך בריאות וסעד כדי לספק את צרכי האוכלוסייה ההולכת וגדלה) השפיעה באופן שונה על מזרחים ואשכנזים. המזרחים תועלו לדרגים הנמוכים של החברה ונעשו לעניים ופועלים הרואים במו עיניהם, והחשים על בשרם, את הנטישה ההמונים של האשכנזים את מעמד הפועלים ואת חדירתם למעמדות הגבוהים. רב המזרחיים שוכנו במקומות יישוב שבהם ניתנו שירותים ירודים. חלק מהם נשלח לעיירות הפיתוח החדשות שסבלו מאבטלה רבה ומתעסוקה ללא קידום. אלה שיועדו להקמת מושבים חדשים קיבלו אמצעים ומכסות ייצור לא-מספיקים, כך שלא היה לאל ידם להתחרות עם המושבים הוותיקים והמבוססים.

העולים החדשים המזרחים היו חלשים מכדי שיוכלו להתנגד לתיעולם לשכבות הנמוכות ולהפלייתם לרעה בהקצאת המשאבים. בין חולשותיהם בלטו השכלה פורמלית נמוכה, משפחות גדולות, חוסר נכסים, העדר חלופה בצורת מדינה אחרת שאפשר להגר אליה, העדר רשת כלשהי של קרובים וחברים מקרב הוותיקים ובעלי עמדות הכוח, וכן ניסיון מועט בהתארגנות ובפוליטיקה מודרנית. הנהגת תנועת העבודה שלטה על כל מרכזי הכוח וקבעה את המדיניות שיצרה ריבוד עדתי. היא גם הפיצה את התפיסה לפיה העולים המזרחים הם דור מדבר אבוד, המאיים על הדמוקרטיה והתרבות הישראלית צורכיהם הוצגו כמעטים והם היו אמורים להכיר תודה על כל מה שניתן להם. אם כי לא היה ברור אם הם עצמם מסוגלים לעזוב את תרבותם ולרכוש את תרבות הוותיקים, הרי מילדיהם ציפו להיטמע לגמרי בחברה הישראלית. לפגיעה החמורה של מדיניות האפליה נוסף העלבון הקשה של האידיאולוגיה הפטרונית והסטריוטיפים המשפילים.

צרוף מיוחד זה של צרכי המדינה הדחופים, מדיניות מפלה, וחולשות המזרחיים, הוא הגורם להיווצרות מבנה ריבודי מעמדי-עדתי מגובש תחושת קיפוח, תסכול ומרירות אשר התפתחו בקרב המזרחים, מופנים כלפי המערך - מפלגה אשר היוותה את הממסד במשך תקופה ממושכת והנתפסת עקב כך כאחראית למעמדם בחברה הישראלית ([שמיר ואריאן, 1982](#)). מסיבה זו חשים המזרחים עד היום טינה למפלגת העבודה והם העתיקו את תמיכתם הפוליטית בשנת 1977 ממחנה העבודה למחנה הימין. מנקודת מבט של תנועת העבודה המדיניות של שנות ה-50 הייתה בלתי נמנעת: יישומה שירת את המטרות הלאומיות וסיכל את האיום על הדמוקרטיה והתרבות הישראלים.

2.4. השתחררות מהאפוטרופסות של ממסד שנות ה-50

הקליטה המוצלחת של המוני הבוחרים החדשים ע"י חרות וזאת מבלי שתחליף את מבנה המפלגה המנהיגותי, את מערכת המיתוסים והסמלים שלה, או את סגנונה הפוליטי ניתן להסביר גם בכך שפוליטיקת הסטטוס של חרות התאימה גם לחבריה ובוחריה החדשים בני עדות המזרח. הניעות של עדות המזרח במערכת החברתית הייתה חסומה וממילא נמנעה מהם הרגשת השותפות שלה יחלו, ממש כפי שקרה ליוצאי בית"ר ואצ"ל לאחר הקמת המדינה. "ההבדלים התרבותיים והחברתיים של ארצות המוצא תורגמו להבדלים עדיניים, כאשר יוצאי אירופה הגדירו עצמם אשכנזים, ואילו יוצאי אפריקה ואסיה הגדירו כספרדים. הרוב האשכנזי הוותיק והמבוסס העניק יוקרה פחותה לסטטוס העדתי של הספרדים, והסטטוס הנמוך, שהיה סטטוס שיוכי, הקשה על האחרונים להשתחרר ממעמדם הנמוך" ([שפירא, 1989](#)).

בגין התייחס בנאומיו לבעיית החברה ובמיוחד החל להקדיש מקום נרחב לנושא האפליה של עדות המזרח מאמצע שנות ה-50, כשהיה ברור שעיקר הכוח האלקטוראלי של חרות מגיע מעדות המזרח. "האם אתה אזרח שווה זכויות במדינה? אנו רואים בך אזרח שווה זכויות. האחרים רוצים להשאירך כעולה חדש". "אנו רוצים שתהיה אזרח גאה, אנו רוצים שיהיה לך טוב במדינה היהודית... כדי שלא יתעללו בך... איך הם קראו להם? דירקטורים שחושבים שהכל מותר להם משום שהשלטון בידיהם...". כניסתם של פועלים בני עדות המזרח למוסדות חרות הואצה עם הקמת סיעת תכלת-לבן בהסתדרות אבל רק לאחר הפילוג, כאשר האופוזיציה בראשות הע"ל (הסתדרות העובד הלאומי) עזבה את חרות, נפרצה הדרך לכניסתם של פעילים חדשים, רבים מהם בבי עדות המזרח.

פרם ושמר מתארים זאת כתהליך של השתחררות מן האפטרופסות של ממסד שנות ה-50 (לאחר שפיקוח המפלגות על בוחריהן בשנות ה-50, באמצעות אספקת שירותים חיוביים הלך והתכרסם בשנות ה-60 ואפשר ניעות פוליטיות). לטענתם, תהליכי הקליטה בתקופה זו אופיינו בפסיביות מצד הנקלטים: הם הוטסו מחו"ל, שוכנו, חונכו, ורפאו; נציגי השלטון, וותיקים מיוצאי אירופה, תכננו וניהלו את חייהם. לדעתם, גם אילו התרחש כל זה, ללא עיוותים, קיפוח וסממני התנשאות כלשהם, הייתה מתעוררת כעבור דור ומחצה השאיפה להחליף ממסד טוב ומטיב כזה באחר, שכלפיו ניתן לחוש פחות יראת כבוד ויותר שותפות (אמיר, 1989).

2.5. ערעור על הדומיננטיות האשכנזית וכמיהה לשוויוניות

לאחר מלחמת ששת הימים דומה היה כי האחדות הלאומית שאפיינה את תקופת המלחמה, עומדת להפיל את המחיצות העדתיות בחברה הישראלית. אך דווקא שנות ה-70 עמדו בסימן של תסיסה עדתית. הפנתרים השחורים, פעילי האוהלים, ארגונים לטפוח מורשת המזרח, מפלגת תמ"י, השימוש הפוליטי הבלוי שעשו הליכוד והמערך בעדתיות והתחדדות ההצבעה העדתית הם מקצת מסימני אי-השקט העדתי (סמוחה, 1986).

תנאי החיים של המזרחיים השתפרו בשנות ה-60 וה-70, הם התבססו מבחינה כלכלית, למדו עברית, סיגלו לעצמם את המנהגים הרווחים בארץ, ועלו בשלבי הסולם המפלגתי והשלטוני. רבים חדרו למעמד הביניים, וחלקם אף נטמע באשכנזים. ואולם, גם מצב האשכנזים השתפר באותה תקופה, והמזרחיים נוכחו לדעת, כי אין הם יכולים להתחרות אתם על בסיס שווה בביה"ס, במקום העבודה ובשלטון.

ישנם מספר גורמים שמסבירים את המשכיות ואת יציבות העדתיות בארץ (סמוחה, 1993). הגורם הכללי ביותר הוא הורשה מעמדית המצויה בכל חברה מתועשת. רוב המשפחות מצליחות להוריש את הסטטוס שלהם. למרות הפתיחות בחברה, הבחירה של חברים, שכנים וכו' נקבעת במידה רבה לפי המעמד החברתי.

נוסף לכך, אי השוויון העדתי מונצח בשל השפעת משפחת המוצא. הדור המזרחי הצעיר גדל אצל משפחות לא כל כך מבוססות וגדולות שאין להן הרבה לתת לילדיהם. כך נוצר מצב שאי השוויון ממשיך להתקיים, היות ולא נעשה די לצמצומו, אלא נעשים דברים שמונעים את התפשטותו.

תודעה זו של נחיתותם הוחרפה בעקבות התפרצויות רצופות של השכבה הנמוכה, שלא נהנתה באותה מידה מהעלייה הכוללת ברווחה. יוצאי המזרח, שהם קבוצה לא דומיננטית הן בעם היהודי והן בישראל, החלו בשנות ה-70 לערער בקול רם על הדומיננטיות האשכנזית בישראל, שבה הם מהווים רוב באוכלוסייה. את האשמה תלו בתנועת העבודה, שנשאה באחריות הממלכתית עד

למהפך הפוליטי בשנת 1977, והעבירו את תמיכתם לליכוד, ממנה ציפו ליחס שוויוני יותר ([סמוחה, 1986](#)). השתתפותם של המזרחיים באיגודים רצוניים ובתנועות חברתיות פחותה מזו של האשכנזים ([סמוחה, 1986](#)). הם פאסיביים יותר, גישתם מעשית ופשרנית יותר, ומחויבותם האידיאולוגית לגבי נושאים פוליטיים פחותה בהרבה מזו של האשכנזים. "אך מעבר לניגודים התרבותיים והמעמדיים, המזרחיים מאוחדים בתחושת אי-נוחות מהדומיננטיות האשכנזית, בביקורת נגד השלטון הקודם של תנועת העבודה, המוחזק אשם בבעיה העדתית, ובתמיכה שמעניקים רובם-ובעיקר רוב בני השכבות הנמוכות - לגוש הפוליטי של הליכוד (לרבות מפלגות הלוויין שלו), שבו הם נאחזים כאמצעי לתיקון המעוות" ([סמוחה, 1986](#)).

מתחילת שנות ה-70 החלו לקום בארץ תנועות מחאה כגון "הפנתרים" ו"האוהלים", אשר ניסו להעביר שורה של מסרים חברתיים-כלכליים שעניינם בבעיות שיכון, תעסוקה, נוער מנותק ופער עדתי-חברתי. בהתאם לכך תבעו שינוי במדיניות החברתית-פוליטית שעיקרו היה סגירת הפער העדתי, הכרה בעושר התרבותי של עדות המזרח והשתתפות בתהליכי קבלת החלטות. "הפנתרים" העלו את הדרישה הבאה: "אנחנו דורשים ביטול אפליה וקיפוח ... זכויות שוות לכל העדות, חינוך - עבודה - דיור. זכויות שוות יביאו לחיסול הפער" (דברים שנאמרו בהפגנת הפנתרים ב-5/7/1971).

2.6. מחאה עדתית במונחים פוליטיים

בחינה מדוקדקת ביותר בעברה של המערכת הפוליטית בישראל מראה כי הייתה סיבה נוספת לנהירתם של המוני יהודי המזרח אל מפלגת הליכוד. יתרונם של האשכנזים מתבטא בכך שאין הם נאלצים להקים מפלגות עדתיות ובכוחם להעביר מסרים עדתיים באמצעות ארגונים פוליטיים שאינם עדתיים. לעומת זאת בני עדות המזרח שעצמתם חלשה יותר חייבים לבטא את האינטרסים העדתיים שלהם באמצעות מפלגות עדתיות אשר עצם קיומן אינו זוכה בלגיטימציה. דוגמא לכך הינה ד"ש אשר לא ראתה עצמה מעולם כמפלגה עדתית ובכל זאת המוני בוחרים מיוצאי המערב ראו בה נציגה נאמנה של האשכנזים הוותיקים והעניקו לה תמיכה מסיבית בקלפי. [דיסקין \(1988\)](#) מצא כי "על-פי אומדנים זהירים ביותר כ-80% עד 90% מתומכיה של רשימה זו היו אשכנזים" והסיק כי "ד"ש הייתה ככל הנראה לרשימה האשכנזית ביותר בתולדות המדינה". לעומת זאת נציג את מפלגת התימנים "יען" אשר לא זכתה אפילו לעבור את אחוז החסימה.

אנשי תנועת המחאה היו רובם ככולם בני הדור השני ליהודים שעלו מארצות המזרח, אשר במבט לטווח ארוך הובילו לשינוי במדיניות ולהישגים רחבים מבחינה חברתית-פוליטית החורגים אל מעבר לתחום השכונתי בו התגבשו התנועות. אנשים אלה עברו להיות בוחרים ליכוד מסורתיים, הפכו את הליכוד ל"בית", ביתם של "הדפוקים והמקופחים" אך כלפי חוץ יכלו תמיד להסביר את תמיכתם בליכוד במושגים של מדיניות חוץ ובטחון כמו הדגילה ב"ארץ ישראל השלמה", כך יכלו בני הדור השני של עדות המזרח להשתלב בצורה מכובדת במערכת החברתית-פוליטית של מדינת ישראל, כי עתה מצאו להם סוף-סוף זהות פוליטית מסוימת, עתה יכלו להביע את מחאתם על רקע כלכלי-חברתי ועל רקע קיפוח עדתי במונחים פוליטיים.

כל הליכוד בראשות בגין בתפס בעיני רבים מעדות המזרח כנציגים של "ארץ-ישראל השנייה" וכמפלגה אשר תחסל את הקיפוח העדתי, וזה סייע מאוד להגעתו לשלטון ב-1977. מובן, שלא רק יוצאי עדות המזרח בחרו בליכוד והיו בוודאי גם יוצאי עדות המערב אשר בחת במפלגה זו, אך הם עשו זו לא על רקע עדתי, וכן עשו זאת באופן מסורתי בד"כ בהתאם לחינוך שקיבלו בבית. ובנוסף לכך, לא הם גרמו למהפך שהטיב עם הליכוד ב-1977 שכן עיקר כוחו של הליכוד נשאב מעדות המזרח

דווקא, ולפי האמור לעיל חלק מן האשכנזים אף עזבו את חרות לטובת מפא"י בעוד שתזוזה הבוחרים מעדות המזרח הייתה הפוכה. הגבולות של עדתיות והשתייכות מפלגתית נעשו חופפים יותר ויותר, עד שהחל לפשוט בציבור הישראלי זיהוי מפלגת המערך באשכנזית בעוד "ליכודניק" זוהה כמזרחי ולעתים היה נדמה כי הגבולות של עדתיות והשתייכות מפלגתית חופפים. המצב החרף עד כדי כך, שבמסע בחירות של המערך פלט הבדרן דודו טופז פליטת פה וכינה את "הליכודניקים" כ"צ'חצ'חים" לפני קהל עם ועדה. ושמעון פרס כמנהיג המשך באותה תקופה זכה לקיתונות של מילות גנאי, עלילות שאין בהם ממש, ואף ל"אמא ערביה". כל זאת עקב היותו מייצג את המפלגה האליטיסטית האשכנזית, הגזענית כביכול והתבוסתנית מבחינת מדיניות חוץ, כפי שנתפסה בעיני "הליכודניקים" של אותה תקופה. כל זאת למרות ששמעון פרס הינו פולני לא יותר ממה שהיה בגין, ז"ל.

2.7. תהליך המוביל להתגבשות התודעה עדתית

אריאן מסביר את שבוי דפוס ההצבעה של המזרחים כחלק מתהליך תלת שלבי המוביל להתגבשות התודעה העדתית. השלב הראשון הינו שחרור כלכלי - שחרור מהתלות במנגנונים, במוסדות והארגונים הכלכליים של מפא"י. השלב השני הינו השחרור הפוליטי - שינוי בדפוס ההצבעה, מהצבעה למפא"י להצבעה לחרות ומאוחר יותר לליכוד. השלב השלישי הינו השחרור הפסיכולוגי - בא לידי ביטוי בנטייה להתבלטות ע"י הבלטת ההווי העדתי. ינאי ואהרונסון מדברים על "שוויון ערך תרבותי" - תביעה להכרה בשוויון הערך של נקודת המוצא התרבותית, לא כדגם של חיקוי והמשכיות, אלא כבסיס לתביעה והשגיות במסגרת החברה והתרבות הישראלית.

2.8. הבדיחה מסטיגמת העדתיות

מיעוט בקרב עדות המזרח קיבל את הפתרון של זהות אתנית מוצהרת, שהציעו המפלגות העדתיות. הנוסחה שהציע חרות הייתה המוצלחת ביותר, כי היא בישרה אם שילובם של בני עדות המזרח בחברה הישראלית באמצעות הזדהות רעיונית עם אידאולוגיה ניצית-לאומית. חרות הצליחה אם כן להיבנות מן השסע העדתי, תוך שימוש בשסע העמדות בנושאי חוץ ובטחון. כך החלה תזוזה של בוחרים מזרחיים ממפא"י לחרות ובשנות ה-60' הגיבה מפא"י בחיזור אחר בוחרים המפלגות של המעמד הבינוני שרובם היו אשכנזים. מפלגת העבודה שחדלה להיות מפלגה מעמדית נעשתה מזוהה במשך הזמן עם הציבור האשכנזי, המעמד הבינוני ועמדות יוניות. חרות נהנית יותר מן הציבור המזרחי, המעמד הנמוך ועמדות ניציות.

ניתוח דפוס ההצבעה המכונים "עדתיים" מלמד שהם עדתיים באפיונם הסטטיסטי, אך לא בתוכנם. ממצא דומה עולה ביחס לרשימות המכונות "עדתיות". יזמיהן היו מיוצאי המזרח, אך האידאולוגיה שנשאו לא הייתה עדתית בדלנית או ייחודית. ההצבעה לליכוד במשמעותה מעידה על מגמה הפוכה מגיבוש זהות עדתית, דהיינו - שימת דגש על זהות רחבה ולאומית, בדומה לכך, הצגת הרשימות של יוצאי המזרח כחברתיות-כלכליות מעידה על בריחה מסטיגמה של "עדתיות" ומזיהוי של יוצאי המזרח בקטגוריה נפרדת ושונה מכלל החברה הישראלית עד כה, טרם השתחררה העדתיות מהסטיגמה שדבקה בה, והמשך הבניית המציאות במושגים עדתיים חוזר ומתייג את יוצאי המזרח. [הרצוג \(1984\)](#) כותבת במאמרה: "נראה לי כי גם החוקרים חייבים לבחון מחדש את מושגיהם. שימוש במושג "הצבעה עדתית", גם כשאין זו עדתית בתוכנה, תורם בעקיפין לתיוגה של

הקבוצה. הטיעון בדבר מיסוד הריבוד העדתי, נוכח מציאות בה כ-60% מיוצאי המזרח הם מובילים ונמצאים במעמד הבינוני, יוצר דימוי כאילו כל יוצאי המזרח הם במעמד הנמוך, עובדה זו עשויה לתייג קבוצה רחבה מקרב יוצאי המזרח".

3. הגורם המעמדי ותרבותי-דתי

הטיעון, שהגורם העדתי תופש בהדרגה מקום מרכזי בעיצוב המציאות הפוליטית, הועמד בפני השגות תיאורטיות. ישנם חוקרים שאינם משלימים עם השתייכות עדתית כגורם לנקיטת עמדה פוליטית, ומחפשים מאחורי השתייכות זו תכנים אחרים. ניתן למיין גישות אלו לשתיים: המעמדית והתרבותית. הגישה המעמדית גורסת שמה שנראה כלפי חוץ כקבוצת מוצא אינו, למעשה, אלא רבדים חברתיים. הביטוי החד משמעי ועם זאת הציורי ביותר לגישה זו הוא של שלמה סבירסקי: "... הבורגני הישראלי הוא אשכנזי... כי מרבית תהליכי וסמלי השליטה הבורגניים בכלכלה, בפוליטיקה, בחינוך ותקשורת - מוכרים לו מילדותו, מביתו ומשכונתו... כי הוא רגיל למצוא אשכנזים בעמדות מקבילות לשלו, ומזרחיים בעמדות נמוכות משלו... כי הוא רואה זאת כמשימתו להעביר ערכי האתיקה ההישגית-תחרותית למזרחיים, בצבא, בביה"ס ובמפעל". "הפועל היהודי הוא מזרחי... כי בכל אשר יפנה מוצג מצבו החברתי בפניו כתוצר של תכונות אופייניות למזרחיים: מספר רב של ילדים, השכלה במוכה... כי הוא רגיל למצוא וכבר מצפה למצוא, מזרחיים בדרגות מקבילות לשלו ואשכנזים מעליו..." (רם, 1993).

הגישה התרבותית, שזכתה אף היא לאחרונה לביטוי מסכם במאמרו של הרווי גולדברג "היבטים היסטוריים ותרבותיים של תופעת העדתיות", נוטה לנתח את התנהגות בני העדות השונות במונחי ההיסטוריה והתרבות הייחודית לכל קבוצת-מוצא, כאשר גם גבולות הקבוצה נקבעים ע"י ההיסטוריה המשותפת, שתחומיה חופפים חלקית בלבד את ארצות-המוצא (פרס ושמר, 1984). כמו כן טוען קימרלינד (1993) כי המהגרים החדשים נקלטו, או אמורים היו להיקלט, בשכבות עובדי הכפיים בכפר ובעיר, בחקלאות, בתעשייה ובשירותים. קבוצה זו בודדה מאוכלוסייה הוותיקה, בין השאר באמצעות מדיניות "פיזור האוכלוסין", וכך נוצרה מעין סגרגציה סוציו-גיאוגרפית, אשר בהכרח גרמה גם להענקת שירותים חברתיים בידוליים.

3.1 מעמד חברתי-כלכלי

כל המחקרים שנערכו מאז 1969 תומכים בקביעה שהגורם המרכזי שהביא לעליית הליכוד היו בני עדות המזרח שקולותיהם נדדו מהמערך לליכוד. יש הטוענים כי הסיבה לכך היא שבני עדות המזרח הינם בני מעמד נמוך בסולם הממסדי ולכן הצביעו למפלגה שהצליחה להופיע כמגינה על האינטרסים שלהם בניגוד למערך שהצטיירה כמפלגת הממסד.

סיבת הדבר היא כי מפא"י לא הצליחה להקנות לבני עדות המזרח תודעה פועלית. חרות החלה להיתפס כמפלגה המייצגת את בני המעמד הנמוך, אולם לא מתוך פרספקטיבה פועלית. היא היוותה להם כתובת מתאימה דווקא משום שזוהתה כמפלגה אידיאולוגית. מפא"י הציעה להם זהות מעמדית בעלת אופי שיוכי. רבים מהם לא נמנו בארצות מוצאם עם בני המעמד הנמוך.

בהשראת האנתרופולוגים המסבירים את קיומם של מיתוסים בחברה בכך שהם נותנים ביטוי לתביעותיהן של קבוצות באשר למיקומן במבט החברתי, אפשר להסביר את הקשר שנוצר בין חברי חרות ובין המיתוסים של המפלגה. המיתוסים נתנו ביטוי לכמיהתם של חברי חרות למעמד בחברה

הישראלית. לכן הזדהו עמם ולא חשוב מה היה המצב וההיגיון מורה (שפירא, 1989). מפלגת חרות בשנים הראשונות לקום המדינה לא עשתה מאמץ הולם לקלוט את בני עדות המזרח במפלגה, משום שלחברי חרות אז חסרה יוקרה וזו הייתה חסרה גם לבני עדות המזרח. אנשי חרות לא הבינו מה חזקה הייתה שאיפתם להעלות את יוקרתם הן בעיני עצמם והן בעיני אחרים אך זה מה שבגין עשה עבורם. המסר שהעביר לחסידיו היה שיוקרתם נקבעת על-פי מיתוסים אחרים מאלה שהיו דומיננטיים בחברה שדחקה אותם לשוליים. הם אלה שגירשו את הבריטים מין הארץ, ולא ההגנה, ובזכותם, ולא בזכותה של מפא"י, קמה המדינה. ורק הם מסוגלים להנהיג את העם לשחרורה של כל א"י ההיסטורית מעשה שהוא חיוני לעתידה של המדינה. כך הפכה פוליטיקת החרות לפוליטיקת סטטוס שבעזרתה תבעו לעצמם עמדה מרכזית בחברה (שפירא, 1989).

החברים החדשים שהצטרפו לחרות והבוחרים בני עדות המזרח שהביאו אותה לשלטון היו אף הם לכודים בבעיות סטטוס, כמו יוצאי בית"ר לאחר הקמת המדינה. לכן קסמה גם להם פוליטיקת הסטטוס של חרות (שפירא, 1989).

בהצבעתם בעד חרות העבירו העולים בני עדות המזרח את מאבקם על מעמדם בחברה החדשה למשור הפוליטי כך נהפכה הפוליטיקה לפוליטיקת סטטוס. בתהליך זה אימצו את המיתוסים של הליכוד והפכום לסמלי הסטטוס שלהם וכך מיסדו את הקשר שלהם עמם. גם הסגנון הפוליטי של חרות שנבנה באמצעות המיתוסים עולם של העמדת פנים, כאשר פוליטיקאים מופיעים בפני הקהל באספות עם ובעזרת כושרם הרטורי מציגים בפניהם עולם ביליתי מציאותי הניתן להמונים הרגשה של חשיבות ומרכזיות בחברה, התאים לקהל התומכים החדש (שפירא, 1989). כאשר חושלה הברית בין יוצאי בית"ר ואצ"ל ובין ההמונים בני עדות המזרח במערכת הפוליטית, והמיתוסים של חרות נהפכו לסמלי סטטוס שלהם, נהפכה חרות למפלגת שלטון. בעקבות זאת עבר תהליך דומה על יוצאי אירופה בעלי הסטטוס החברתי הגבוה יותר בחברה הישראלית, גם הם העבירו את המאבק לשמירת מעמדם החברתי למשור המפלגתי והגבירו את תמיכתם במפלגת העבודה. המיתוסים של מפלגת העבודה והמנהיגים החלוצים-הלוחמים, מקימי הפלמ"ח וצה"ל, שסימלו אותם - הפכו לסמלי הסטטוס שלהם ולביטוי לתביעתם לשמירת מעמדם החברתי. בוויכוח זה של מיתוסים אין מקום למסע ומתן ופשרות, הוויכוח הוא בין טובים לרעים, בין צדיקים ורשעים, בין בוגדים ונאמנים (שפירא, 1989). יש בכך כדי להסביר מדוע בגין שהיה ממוצא פולני נקלט בתודעתם של עדות המזרח כ"אחד משלנו", "המרקאי מורשה" בעוד פרס, אשר אף הוא ממוצא פולני, נחשב לבוגד שאמו ערביה.

עם הזמן נוספה לחרות מפלגת הליברלים שהוסיפה למפלגה אנשים מן המעמד הבינוני של רחביה וצפון תל-אביב.

דבר נוסף שגרם ליהודי עדות המזרח להזדהות עם הליכוד קשור לתקיפת הליכוד את הקיבוצים, סמלה של מפא"י, עד חורמה בתור אנשים המשתמשים בתמיכה הציבורית לשם בניית בתים מפוארים וחיים בעושר ובמותרות שאינם נאים לאנשים המייצגים עצמם כעובדי הלאום. זאת משום שאנשי הקיבוצים נחשבו לאנשי עלית המדינה, בד המעמד הגבוה (שפירא, 1989).

אייזגשטדט טוען שאין להבין את דפוסי ההצבעה כעימות כלכלי או דמוגרפי בין האוכלוסייה הוותיקה (המערבית), לבין זו החדשה (המזרחית), אלא כעימות בין המרכז הפוליטי והחברתי שהתפתח בחברה הישראלית מאז קום המדינה (למעשה עוד לפני-כן), לבין הפריפריות השונות אשר כללו מזרחים, צעירים ומצביעי ד"ש. לדבריו, עיקר עניינם של הפריפריות האלה לא היה להתבדל

מהמרכז ואף לא ליצור מרכז אחר, אלא לחדור למרכז, להתקבל בו ולהרגיש כחלק אוטונומי, בעל השפעה עצמאית בתוכו (אמיר, 1989).

הסבר אחר מדגיש דווקא את המסר הלא עדתי שבהצבעת המזרחים - ההצבעה לליכוד, בהיותו יותר לאומי-ממלכתי ופחות מעמדי מהמערך, נותנת ביטוי לתהליך הטמיעה התרבותי והחברתי המתקדם העובר עליהם, להתנהגותם ולזהותם כישראלים לכל דבר ולרצונם העז להשתחרר מהתיוג העדתי שהודבק להם. לטענת הרצוג, ניתוח דפוסי ההצבעה המכונים "עדתיים" מלמד שהם עדתיים באפיונם הסטטיסטי, אך לא בתוכנם. ההצבעה לליכוד במשמעותה, מעידה על מגמה הפוכה, מגיבוש זהות עדתית, דהיינו - שימת דגש על זהות רחבה ולאומית. לדבריה, "למרות קיומם של פערים והבדלים בינעדתיים, אין נטייה בקרב נחקרים לבטאם באמצעות גיבוש פוליטי עדתי או זהות עדתית ייחודית. יוצאי המזרח במפלגות... מנסחים את תביעותיהם במושגים מעמדיים ו/או כלל-חברתיים. הם מדברים בשם האיש השכיר, עקרת הבית, הצעירים או המקופחים באופן כללי. הם מסרבים להיות מתויגים כ'עדתיים'" (אמיר, 1989).

המאבק הפוליטי מהווה, במידה רבה, השלמה למאבקים כלכליים. בתחומי המשק והתעסוקה מתמודד כל פרט בכוחות עצמו, או מצטרף למסגרות קטנות-יחסית, בעלות אינטרס משותף. כוחות רבי-עוצמה מקשים על התארגנות כלכלית רחבת-היקף לטווח ארוך (ראשית, בשל הצטמצמות האינטרסים המשותפים והעלייה בצורך להתפשר, ושנית משום שקשה להשיג הטבות כלכליות עבור קבוצה כה גדולה מבלי למוטט את המשק כולו). כך כאשר המזרחיים מצאו עצמם במצב נחות מבחינה כלכלית, והפכו בו בזמן ממייעוט מספרי לרוב, התגבר אצלם הפיתוי להעביר את זירת המאבק הכלכלי לפוליטיקה. גם בפוליטיקה פועלים אותם הכוחות הבולמים התארגנות רבת היקף אך שם ניתן ביתר קלות לאזן אותם ע"י העלאת הבסיס המשותף (במקרה זה התודעה העדתית) מעל אינטרסים ספציפיים של יחידים וקבוצות משנה (פרס ושמר, 1984).

הפעולות האנטי-ממסדיות של תנועות המחאה כמו הפגנות (ובעיקר אלימות עד כדי התנגשות עם המשטרה), ושימוש בפלישות, יחד עם פעולות ממסדיות, כגון, הקמת "אוהל שמואל הנביא", "ועד הגג של הקטמונים", "תנועת צל"ש" שמשו להפעלת לחץ על הממסד, העברת מסרים לציבור הרחב והיה גם ניסיון לגייס דעת קהל אוהדת בעיקר מקרב שכבת האינטלקטואלים. הקמתם ופעילותם של תנועות מחאה אלה ואחרות בתחילת שנות ה-70 מבטאות ומשקפות את הרגשתם של בני עדות המזרח, בני המעמד הנמוך, באותם ימים לגבי יחס השלטון אליהם מבחינה כלכלית חברתית ואת רגש הקיפוח העדתי. הליכוד כמובן הרוויח ממצב זה בהיותו אלטרנטיבה לשלטון מפא"י בשנות ה-70.

המצע הכלכלי של הליכוד כלל כצפוי את חלומם של בני המעמד הנמוך מכל כוון אפשרי וע"י כך נוצר מצע אמביוולנטי. לדוגמא: בצד הפחתת המיסים הבטיח הליכוד הרחבת שירותי הרווחה. המצע גרס מתן עדיפות ליוזמה הפרטית, אך כלל התערבות עמוקה ומקיפה של הממשלה במשק. המדיניות הכלכלית-חברתית של ממשלת הליכוד דומה במידה רבה לזו של ממשלת המערך. ההבדל המהותי נובע מתמיכה במגזרים מסוימים. המערך מנסה להעניק גיבוי להסתדרות בעוד הליכוד מנסה להחלישה. שיתוף הפעולה בין הליברלים לחרות הגבירה את הטשטוש הרעיוני בכל הכרוך במדיניות כלכלית.

3.2. רקע היסטורי תרבותי-דתי

המערכים באו מארצות אירופה ואמריקה, שיש בהן נורמות וכללים דמוקרטיים ומפלגות מודרניות וחילוניות, כמו המערך. המזרחים לעומת זאת, עלו מארצות אוטוריטריות במבנה השלטון והתרבות הפוליטית, ומעבר לכך במבנה המשפחה. לכן הבוחר בן עדות המזרח נמשך יותר לסגנון ולתוכן הדברים של הליכוד ומנהיגיו - שהם יותר סמכותיים ופטרנליסטיים. נוסף לכך, המזרחים, שהם יותר מסורתיים מהמערכיים, מקבלים את הגישה של מדינה בתוקף הדת, ורואים את המסורת כחלק מהעם, המדינה וחיי היום יום. המערך נתפס כאנטי דתי, לעומתו, הדגשת הדת והמסורת ע"י הליכוד, מושכת אליו את המזרחיים (אמיר, 1989).

לליכוד עמדות לאומניות ו"ניציונות" יותר יחסית לעמדות המערך בנושאי חוץ ובטחון. המזרחים "ניציים" יותר מהמערכיים. עובדה זו מוסברת בשל הרדיפות והיחס של הערבים כלפי היהודים במדינות מוצאם, ובשל כך רגשות הטינה והשנאה כלפי הערבים, וכן בשל דמיונם לערבים, ההיכרות עימם והידע כי כוח ונוקשות יעילים יותר ביחסים איתם מאשר מתינות (אמיר, 1989).

סמוחה (1993) במאמרו "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל" מצגי השקפה של מספר חוקרים הגורסת כי עם המהפך בשנת 1977 הסתיים העידן האשכנזי בפוליטיקה, וכי המזרחים הם הרוב החדש של ישראל, רוב שהביא את הליכוד לשלטון וסייע למסד תרבות פוליטית חדשה. תרבות זו שואבת מגרסה מדוללת של ציונות רביזיוניסטית המדגישה כוח, עוצמה צבאית, אדמה, אומה, דם יהודי ואי-אמון בסיסי בגויים (Peleg, 1988; Lustick). בעלי השקפה זו סבורים ש"ציונות חדשה" זו תואמת את התרבות הפוליטית העממית המזרחית, המתוארת כסמכותית, אתנוצנטרית, קנאית, טרום-מודרנית, דתית ואי-רציונאלית. לדידם, שני תהליכים התרחשו במקביל: מצד אחד, הוותיקים האשכנזים איבדו את הערכים האוניברסליים של עבודה ושוויוניות, ומצד שני, העולים המזרחים דבקו בערכים הפרטיקולריסטיים של יהדותם המסורתית. כתוצאה מכך נטו המאזניים לטובת הלאומיות והדתיות (Cohen, 1989). עלייתה של תרבות פוליטית לאומנית חדשה מסבירה את הצלחת הליכוד במשיכת הקול המזרחי ומעידה על כישלון העבודה בהקניית תרבות פוליטית הומניסטית, פרגמטית ומתפשרת לעולי המזרח של שנות ה-50 ולילדיהם (ש. אבינרי, 1983).

מן הראוי לציין, ש**שמיר ואריאן (1982)** חקרו את חשיבותם היחסית של גורמים שונים, אשר אותם העלו, כהסברים אפשריים לתופעת ההצבעה העדתית. לגבי "תרבות פוליטית" (נבדק באמצעות שאלות המתייחסות למעמדות כלפי מנהיגים חזקים, דמוקרטיה, חופש ביטוי ותשלומי מס אמת), לא נמצא בסיס להשערה. אך לעומת זאת, לגבי "מסורתיות" (נבדק באמצעות שאלות על מידת שמירת המסורת הדתית), נמצא כי המערבים ובוחרי המערך הם יותר חילוניים ופחות מסורתיים, ממזרחים ובוחרי ליכוד.

4. גורם אובייקטיבי

עדיין לא ענינו על השאלה מדוע הענישו את מפלגת העבודה דווקא בני עדות המזרח בעוד שרק מעט מיוצאי אירופה נטשו אותה. ממחקרים בארצות אחרות אפשר לקבוע כי עולים חדשים אינם ממהרים לתמוך במפלגות רדיקליות אנטי-ממסדיות. הם מעדיפים להשתלב בחברה החדשה ולא לשנותה. לאחר מלחמת ששת-הימים השתחררה אמנם חרות מסטיגמות הרדיקליזם, אך היה צורך במלחמה נוספת כדי להניע את בני

העולים לזנוח את המפלגה הדומיננטית, ואילו הוותיקים יוצאי אירופה עדיין נרתעו מן המיתוסים של חרות אותם הכירו ולמדו לתעב שנים רבות לפני-כן, רק לאחר שבני עדות המזרח מפלגת העבודה ועברו לליכוד החלו לאמץ גם את המיתוסים שלו. המעבר נמשך גם בבחירות 1977. אך רק בבחירות 1981 ו-1984 מצאה מיכל שמיר מתאם בין העמדות שהביעו מצביעי הליכוד מקרב בני עדות המזרח בנושאי חוץ ובטחון ובין עמדות בליכוד בנושאים אלה. זה היה הביטוי להתמסדות השנוי האלקטוראלי ([שפירא, 1989](#)).

החוקרים שמיר ואריאן, מייחסים את הלגיטימציה שניתנה לחרות כאשר צורפה לממשלה ואת עליית הלאומיות בעקבות מלחמת ששת-הימים, כגורמים שהביאו את עדות המזרח לליכוד. אך זה בגדר השערה בלבד מודים החוקרים ([שפירא, 1989](#)).

אנו נסקור כעת גורמים שאין הם מזהים עם עדה זו או אחרת, עם מצב כלכלי זה או אחר, אלא גורמים שהשפעתם קיימת, אך אינם משפיעים על קבוצה מסוימת.

4.1. מלחמת יום-הכיפורים

לפי בדיקה ארעית של נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה וכן בסיוע סקירות שהופיעו בעיתונים ע"י פרופ' שפירו יונתן, נמצא כי מאז בחירות 1955 היו בני עדות המזרח מרבית מצביעי חרות (60%-55% מכלל מצביעי חרות). אך הם הוו מתוך כלל בני עדות המזרח כ-20% עד 30%, כאשר אחוז מצביעי חרות גבוה הרבה יותר בקרב הוותיקים בני עדות המזרח שחיו בארץ לפני הקמת המדינה מאשר בקרב האוכלוסייה שהגיע ארצה לאחר קום המדינה. רב עדות המזרח (-60% 55%) הצביעו בעד מפא"י וכ-10% בעד המפד"ל שהייתה בעלת הברית הנאמנה שלה. אחוז זה של מצביעים למפא"י בקרב עדות המזרח היה גבוה יותר מאשר בקרב האשכנזים שרובם הצביעו למפלגות אחרות. התנהגות זו של בני עדות המזרח נשארה יציבה עד לבחירות 1973. בבחירות 1973 אנו עדים לשינוי דרמטי בדפוסי ההצבעה של הבוחרים בני עדות המזרח. בעוד שבבחירות 1969 הצביעו פחות מ-30% מבני עדות המזרח בעד גח"ל, הרי ב-1973 זכה הליכוד ביותר מ-50% של קולותיהם. ב-1969 הצביעו יותר מ-50% מבני עדות המזרח בעד מפלגת העבודה ואילו ב-1973 הצביעו רק כ-30% מהם למפלגת העבודה. את מועד השינוי אפשר לקבוע באופן מדויק. סקרים שנערכו בספטמבר 1973 לאחר הקמת הליכוד אך לפני מלחמת יוה"כ העידו על תזוזה קלה בלבד בקרב האוכלוסייה הזו מהמערך לליכוד, מכאן שהגורם המידי לשינוי זה היה המלחמה ([שפירא, 1989](#)). כדי להבין מדוע ועד כמה היה גורם זה משמעותי נעסוק להלן בקצרה בעניין דעת הציבור הישראלי ואמונו באנשי השלטון לאחר המלחמה.

בבחירות לכנסת ה-8 (31/12/1973) פתחה התמיכה האלקטוראלית במערך ב-14.28% ולעומת זאת חלה עליה בתמיכה האלקטוראלית בליכוד בשיעור של 39.17%. שינויים אלה שיקפו בסדר, רבה את אי שביעות הרצון של הציבור הישראלי מפגמים בתהליכי קבלת החלטות כפי שהתגלה לציבור בעקיבות הפתעת מלחמת יוה"כ. במובן זה הביאה התנהגותו האלקטוראלית של הציבור לידי ביטוי את הירידה בתמיכתו ואמונו במעצבי תפיסת הביטחון. לראשונה בתולדות המערכת הפוליטית בישראל פעלו קבוצות מחאה, נגד כישלון הממשלה למנוע ולנהל מלחמה, כשהן נתמכות ע"י אזרחים שחבריהן התאחדו על בסיס חוויה משותפת (טראומת הלחימה בחזית בימיה הראשונים של המלחמה). לקבוצות אלו שהרכבן האישי פוליטי היה הטרוגני, ניתנת אהדת חברים במספר מפלגות - ליכוד, מפד"ל, מפלגת העבודה, ל"ע, מפ"ם, התנועה לזכויות האזרח, מר"י ומוקד. בחודש פברואר 1974 באו לדי ביטוי שתי קבוצות מחאה של חיילים משוחררים. האחת בראשותו של מוטי אשכנזי והשנייה בראשות אסא קדמוני. דרישתן של קבוצות אלה הייתה להתפטרות משה

דיין, גולדה מאיר והרמטכ"ל, דוד אלעזר, בשל אחריותם לאי גיוס המילואים במועד, והעדר כוננות מספקת למלחמה (כך דרשו חברי קבוצת אשכנזי), וכן הועלתה הדרישה להתפטרות חיים בר-לב עקב אחריותו להקמת קו ביצורים, שיצר אשליית עוצמה אך לא הצדיק את ההשקעות בו (כך טענו ודרשו חברי קבוצת קדמוני). קבוצות המחאה הביעו דיסוננס רטרוספקטיבי באמצעות פעילות פוליטית חוץ פרלמנטרית ביליטי קונבנציונלית - הפגנות ועצרות. מאחר ודו"ח ועדת אגרנט נמנע מלעסוק באחריותה הפרלמנטרית של הממשלה, התאחדו קבוצות המחאה (11 במספר) כדי להגדיל את עצמתן, תנועת המחאה המאוחדת נקראה "ישראל שלנו", ומטרתה העיקרית הייתה להביא להתפטרות מעצבי תפיסת הביטחון.

קבוצה חוץ פרלמנטרית נוספת שהוקמה הייתה "שינוי" שמטרתה הייתה להיות למפלגה ולהגשים את יעדיה באמצעות פעילות פוליטית פרלמנטרית. הקבוצה נוסדה ע"י אינטלקטואלים שלא היו מנוכרים למערכת הפוליטית אך היו חסרי שביעות רצון ממנה שכן סברו כי המלחמה והתכשורת מעצבי תפיסת הביטחון לאחריותם חשפו סדרי ממשל לקויים, כגון: העדר ביקורת ציבורית מספקת על המנגנונים המפלגתיים והתעלמות מעקרון יסוד במשטרים דמוקרטיים - עקרון האחריות המיניסטריאלית.

"גוש אמונים" טענה כי העדר הכוננות ואי גיוס כוחות המילואים במועד הביאו לביטוי ברור ליקויים חמורים במערכת הפוליטית, מאתם נבעה, אם-כן, פחות מזעזוע המלחמה מתפיסת המצב שלאחר המלחמה, ויותר מהרצון להגשים יעדים פוליטיים, כשעה מתאימה לקעקוע המסד הקיים. קבוצות המחאה היו אחד הביטויים העיקריים לאי-שביעות רצון בציבור הישראלי ממחדלי הממשלה. ביטויים נוספים היו מודעות וגילויי דעת של קבוצות אזרחים שהדגישו את "מחדל" ועל כן דרשו את התפטרות גולדה מאיר ובמיוחד את התפטרות משה דיין ולא כנון ממשלת ליכוד לאומי.

התפטרות זו, אשר לה ייחלו קבוצות המחאה, לא נעשתה משום שהיה מצב חירום לאומי לאחר המלחמה, מצב שעדיין נחשב מסוכן ואי-ודאות של סיום המלחמה. כלומר בכך היה רצון להחזיר את הלגיטימציה של מעצבי תפיסת הביטחון, שנשללה מהם לאור תוצאות המלחמה. אך ניסיון זה להחזיר את הלגיטימציה היה לשווא. הפופולריות של מעצבי תפיסת הביטחון הייתה בירידה מתמדת והייתה עליה במספר המהססים לגבי בחירת מועמד כלשהו לתפקידי ראש ממשלה ושר ביטחון (כ-26% מהציבור היהודי בגיל 18 שנה ומעלה). כדי להביא לידי ביטוי את שאטת הנפש ששררה בצבור הישראלי מההנהגה שלו, ובעיקר ממעצבי תפיסת הביטחון לאור תוצאות מלחמת יוה"כ אצטט את אורי אבנרי (13/11/1973):

**"לא גייסו את המילואים... מפני שידעו שהערבים אינם רציניים,
אנחנו נמגר את הערבים תוך כמה שעות, אם יעזו לצלוח את
התעלה, מול קו בר-לב הבלתי חדיר. הבזז לזולת, ההתנשאות,
השחצנות, שמשה דיין היה סמלם ושאתם כולכם סגדתם להם -
הם היו בעוכרינו..."**

וכן הצהיר אריה לובה אליאב, המתנגד העיקרי במפלגתו למעצבי תפיסת הביטחון בישיבת מרכז מפלגת העבודה (24/2/1974):

**"עתה נתונה התנועה בחולי קשה האוחז בצמרתה ומתפשט
לענפיה... יש לכתת עתה את החניתות... של חשיפת הנגעים ושל
תחלופה מהירה רק אלה יכולים להצילה..."**

מכאן שגם בני עדות המזרח, שהיו ברובם עולים חדשים היו זקוקים לשכנוע הולם לפני שהעזו לתמוך בחרות האופוזיציונית, מלחמת יוה"כ היוותה שכנוע הולם ביותר לכך, ואכן 7% ירדו ממפלגת העבודה בבחירות שלאחר מלחמת יוה"כ, והליכוד עלה ב-7%.

4.2. פרשיות שחיתות

לפי כל הסימנים השפיעו פרשיות השחיתות של ערב הבחירות על תוצאות הבחירות. מחקרי דעת קהל וסקרים של לפני שעת הבחירות ואלה שלאחריהן, מצביעים על אובדן אמינות וניכור כלפי מפלגת השלטון בשל אותן הפרשיות.

נסקור מספר פרשיות כאלו, על-מנת לתת מושג למה שהתרחש בשנים שקדמו למהפך. בשנים שקדמו למהפך נחקרו חוקים ותקנות שתפקידם היה לפקח על מימון המפלגות. התברר שהמפלגות התעלמו מן החוקים הללו, נמצאו בהן פרצות ואף מתן פרוש שונה לסעיפים מסוימים וכל זאת ע"מ להגדיל את הכספים שהם היו מקבלים. בתקשורת החלו בגל פרסומים שלפיו היו חשדות שמפלגת העבודה קיבלה כספים בדרך ביליית חוקית (א. אבינרי, 1978). גם במערכת הביטחון היו שחיתויות (א. אבינרי, 1978). הפרשה הראשונה נתגלתה באקראי ע"י חוקרי מחלקת החקירות של המכס. בעל מפעל לייצור חומרי לחימה נחשד בהונאת משרד-הביטחון. התעוררו החשדות שהוא סיפק גדר תיל מנחושת ולא מפלדה, החקירה הסתעפה לאחר שהתברר שחומר הגלם היה פטור ממס בשל היותו מיועד לציוד לחימה, והיה חשד שיש עוד אנשים שמעורבים בעניין. למשטרה נודע כי היבואן נתן שוחד לכמה מעובדי משרד הביטחון. במשך הזמן התפרסמו עוד ידיעות על שחיתות במערכת הביטחון. מהנדס בכיר במשרד התחבורה נעצר כחשוד בביצוע רישומים כוזבים לגבי מפרטים של רכב בשיתוף עם פקידים במשרד-הביטחון. אירעו מקרים שונים של גנבת ציוד ופריטים שונים מצה"ל. במקרים מסוימים נגנבו כלי-נשק שהגיעו לאחר מכן לידיהם של גורמים עוינים.

פרשיה אחת שחקירתה הופסקה הייתה הפרשיה שבה היה מעורב שר השיכון לשעבר, אברהם עופר (א. אבינרי, 1978). עופר כיהן כמנהל וכיו"ר מועצת המנהלים של חברת "שיכון-עובדים", קודם להתמנותו לשר השיכון. במהלך כהונתו כשר השיכון החלו לחקור תלונות לפיהן במהלך כהונתו כמנכ"ל "שיכון-עובדים" נמכרו דירות שהיו מיועדות לזוגות צעירים - לאנשים שלא היו זכאים להן ע"פ החוק; רישום כוזב בספרי החברה, בספרים נרשם סכום קטן מהסכום שהתקבל האמת; מכירת דירות בתנאים נוחים במיוחד לקרובי משפחתו של שר השיכון. התחלתה של החקירה והפרסומים שנלוו לה בעיתונות, אשר גרמו לחבריו של עופר להתרחק ממנו, פגעו בעופר נפשית, וחידושה של החקירה, וזאת לאחר שנאמר לעופר כי החקירה נגדו תיפסק, וכי הממשלה עומדת לפרסם הודעת על זיכוי, הביאה לכך שב-3/1/1977 התאבד עופר. במכתב שהשאיר כתב בין היתר "זה שבועות וחודשים שמענים אותי... הפעם לא חסו גם על בני ביתי; אין לי ספק, שהאמת תצא לאור, שלא מעלתי ולא גנבתי..." (א. אבינרי, 1978). התאבדותו של עופר הביאה לסיום את החקירה נגדו, שכן החוק אומר "נפטר אדם - ייפסק כל הליך פלילי נגדו", דבר שלא אפשר להגיע למסקנה כל שהיא, בין אם הוא אשם או לא.

גיבורה של פרשית השחיתות המסעירה ביותר היה אשר ידלין ([א. אבינרי, 1978](#)). הוא נולד ב-1929 בירושלים, אך לאחר שסיים אביו את לימודיו, עקרה משפחתו לראשון-לציון. ב-1972 מונה ידלין כיו"ר מרכז קופ"ח. בסמוך להתמנותו לנגיד בנק-ישראל, ב-1976, החלו להעלות החשדות כלפיו, ובמהלך החקירה הועלו פרשיות רבות ובהן:

רכישת קרקעות לצורך המרכז הרפואי של קופ"ח, הממוקם מול הקאנטרי-קלאב בהרצליה. לפי החשד, נרכשו הקרקעות במטבע חוץ, במהלך העסקאות בוצעו עברות על חוקי המטבע, וסכומים גדולים במטבע חוץ נשארו בחו"ל.

רכישת קרקעות מעבר לקו-הירוק באמצעות "שיכון-עובדים". רכישות אלו בוצעו במזומנים, והיה קיים חשד שבמהלכן בוצעו עסקאות לא כשרות.

פרשת הקשר בין העסקאות שביצע ידלין לבין תרומות שניתנו למפלגת העבודה.

עסקת נתניה - בשנים 1973-1973 מכרה קופ"ח בנתניה חלקת אדמה בת 4 דונם תמורת סכום של כ-3.5 מיליון לירות. בעסקה זו שילמה קופ"ח דמי-תיווך בסכום של 35 אלף לירות, וע"פ ראיות המשטרה נעשו תחבולות כדי שלא ידעו מי קיבל את דמי התיווך.

עסקת פתח-תיקווה - בשנת 1973 רכשה קופ"ח קרקע חקלאית בשטח של כ-17.5 דונם, תמורת סכום של 1.7 מיליון לירות. ע"פ ראיות המשטרה, שילם המוכר עמלת סתר, בסך 70 אלף לירות, לאחד האנשים שהיו מעורבים בעסקה, ללא ידיעת קופ"ח. דברים דומים נעשו גם בעסקות רמת-השרון ורעננה. לגבי עסקאות אלו, ע"פ המשטרה קיבל ידלין בהסתר סכום כולל של כ-48 אלף לירות.

ישנן עוד פרשיות המיוחסות לאשר ידלין, אך אנו לא נסקור אותן ([א. אבינרי, 1978](#)).

כל פרשיות השחיתות נזקפו לחובת השלטון אף כי רובן מתייחסות לציבור כולו והן קשורות בתרבות הפוליטית של החברה הישראלית כולה. העובדה שלפחות ב"פרשת ידלין" היו מי שמצאו קשר בין עצם הסטייה לבין שיטות הפעולה של המפלגות, ובייחוד של מפא"י, העכירה מאוד את האווירה. מה עוד, שכל המאבק על מימון המפלגות והבחירות הצטייר כחלק מאיזו מערכת קורופציונית. לפרשיות השחיתות של ערב ה-17 במאי הייתה השפעה גדולה על תוצאות הבחירות.

5. בגין ומפלגת הליכוד³

בהלווייתו של בגין באו בלי יד מכוונת ומארגנת רבבות רבבות של סתם "עמך" להר הזיתים. הם באו בניסיון לגעת במיתת המת, להטיל רגב אדמה אל תוך הקבר, להניח עליו אבן, לבכות, להתרפק על אגדה חייה. אותם המונים ראו בבגין כ"אחד משלנו", "המשיח", למרות שלא תמיד המציאות הוכיחה והצדיקה כינויים אלה מבחינתם. כמה מהם ידעו על עברו של בגין מהיותו נציג בית"ר פולין, על "הלילות הלבנים" שעשה בכלא הרוסי, מי זוכר שהגיע לארץ בצבא אנדרס (וסרב לערוק כי היה לו כבוד של פולני) ואת כל סיפורי מלחמתו בבריטים? למעשה בד"כ המוני "הליכודניקים" שהעלו את הליכוד לשלטון לא ידעו הרבה על עבר זה אם בכלל והכירו את בגין שלאחר קום המדינה. "בגין, בגין" מן הכיכרות, ממסע האופנועים, "בגין, בגין" שהיה בא למעברה, נעמד על ארגז ונואם. בגין הבין את המצב וראה בעדות המזרח, "שזכו" בד"כ להרבה זלזול ואפליה מצד השלטון של מפא"י, ככוח אלקטוראלי לא קטן וכצבור שיש בו פוטנציאל מספיק כדי להעלות את חרות לשלטון,

³ הפרק מבוסס על ([שפירא, 1989](#))

אם רק ישקיע בו בהתאם ואת זאת עשה בעיקר ע"י כושר הנאום הנודע והבלתי נדלה שלו, היו שכינו אותו: "הדמגוג המושלם" ([שפירא, 1989](#)).

בגין הקדיש את עיקר פעילותו כמנהיג חירות לנאומיו, והם היו האירוע המרכזי בוועידות, במועצת ובמרכז המפלגה. הוא ראה בנאומיו, ולא בכתיבה, מדיום אתו ניתן להגיע לקהל רחב, כאשר שייכנע עסקני מפלגה היה מדבר אל גופו של עניין, עם טיעונים הגיוניים, אך הנאומים לקהל הגדול היו בעלי אופי שונה. בגין השקיע מאמץ רב בהכנת נאומיו והיה בעל כושר רטורי ויכולת להלהיב את הקהל. בנאומיו אין בד"כ ניתוח הגיוני של מצב והסקת מסקנות, אלא בנאומים היה שזור נושא הכבוד הלאומי של העם היהודי וכיצד כבוד זה מאוים ע"י אויבים פנימיים וחיצוניים, אך בגין ומפלגתו מגנים עליו. האויבים החיצוניים היו מדינאים ומדינות זרות שלא נתנו לעם היהודי בכבוד הראוי לו, והאויב הפנימי הייתה מפא"י שחטאה בגלל שאמינה ברעיונות שמקורותיהם זרים ונכונותה לוותרים על הכבוד הלאומי (שילומים מגרמניה). בגין עצמו היה משוכנע כי הוא מציג במומו טיעונים הביתיים וכושרו לנסח ולנתח מביא לתמיכה אך למעשה טיעונו היו מבוססים על מיתוסים.

5.1. המיתוסים של בגין

מיתוסים נועדו להציג מטרות שאינן מבוססות על עובדות אימפריות, לפעמים הן מבוססות על מציאות, אך אי אפשר להעמידם למבחן אמפירי, שפת המיתוסים היא סמלים בעלי מטען אמוציונאלי.

המיתוס הראשון עסק במטרת קיומה של מדינת ישראל, שהיא לחדש את ההיסטוריה המפוארת של עם ישראל וזאת ע"י הקמתה בכל שטחה הגיאוגרפי הקודם. מיתוס שני היה כי האמצעי להשגת המטרה הוא מאבק צבאי שהחל ע"י האצ"ל אך לא נשלם וצריך לשחרר את א"י השלמה בכוח הזרוע. ומיתוס שלישי היה כי היחיד שיכול להשלים את המשימה הוא מנחם בגין, בגלל שהיה מפקד האצ"ל וגם בזכות היותו יורשו של ז'בוטינסקי.

שלושת המיתוסים הללו לא התבססו על אמיתות בשטח, כי גבולות ארץ-ישראל המנדטורית הם לא גבולות ארץ-ישראל ההיסטורית (אין כל הוכחה לכך), המדינה הוקמה יותר בזכות מאמצים דיפלומטיים מכוח הזרוע ובגין היה מורד בז'בוטינסקי אך זה לא הפריע לו לפתח את המיתוס השלישי.

בגין הדגיש כי כל ערעור במיתוסים הוא פגיעה אישית בו, וכך הערצה למנהיג מת נתנה לגיטימציה למנהיגותו של בגין בלי שיופיע כמנהיג אבסולוטי בגלוי. בגין הופיע כיוורשו של ז'בוטינסקי, כממשיך דרכו, אך בהכרזה זו של יורש רמזו בגין כי אמנם ז'בוטינסקי היה מנהיג דגול אך בגין הוא זה שצדק בוויכוחים בניהם.

בגין לא יצא מוחמא מההשוואה בינו לבין ז'בוטינסקי, האינטלקטואל המבריק ולכן הציג את עצמו כאיש שימלא את המשימה אליה שאף ז'בוטינסקי, החזרת ישראל לגבולותיה ההיסטוריים. יש לציין כי נימוק "הרחבת גבולות" לא הודגש בחרות כי הוא היה מזוהה יותר מדי עם הימין הקיצוני באירופה ולכן הם הדגישו את המיתוס ההיסטורי. מיתוסים אלו מקורם היה בהתפתחות ההיסטורית של פולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם.

נוסף למיתוסים אלו, בגין, ז"ל, היה נוהג לשלב בנאומיו ביטויים דתיים מעולם היהדות הנוגעים ללבם של עדות המזרח שבדרך כלל הינם קרובים למסורת בדרך זו או אחרת. בגין קנה את ליבם גם בזה שיצר אצלם מעין תחושה משיחית שהנה מגיע המנהיג שלו חיכו, אשר טובת כלל ישראל

חשובה לו ולא רק טובת העלייה האשכנזית כמו שלטון מפא"י. בין הביטויים הדתיים של בגין ניתן למצוא ביטויים כגון: "אנו נאמר לו בלשון פשוטה מאוד ... ויש בה אמונה, אמונה בצור ישראל וגואלו...". "יהודי - יהודי הוא מבחינת הלאום ומבחינת הדת גם יחד", עקרון זה הוא המבטיח "שלמותה של האומה מימי קדם ועד דור אחרון". ביטויים שפונים לרגש הדתי, ואשר כוללים בתוכם גם את אותם המיתוסים.

5.2. שחרור א"י ההיסטורית בכוה הזרוע - תוכנית פעולה או מיתוס ?

כיבוש כל ארץ-ישראל בגבולותיה המנדטוריים באמצעים צבאיים היה המטרה המוצהרת של חרות בשנים הראשונות לקיומה, ע"י האצ"ל ועם פירוקו, ע"י צה"ל. למעשה הסתמן קו שהפך למדיניות הרשמית של חרות ובו יש לנצל שעת כושר כדי לכבוש שטחים ללא שפיכות דמים מרובה. הצבא היה במעמד "קדוש" בעיני חרות וכל צעד לחיזוק צה"ל היה חיובי. אך בחרות חששו כי הם יוצגו בציבור כ"מפלגת מלחמה" וניסו למתן את הנאומים התוקפנים של בגין אך ללא הועיל. אחרי הנסיגה של מבצע סיני, העמיד בגין את התנגדותו לנסיגה למבחן הציבור, אך נכשל ומפא"י נצחה ניצחון מרשים בבחירות של 1959. אחדי הכישלון, בגין החליט לא להקצין את עמדותיו כדי לא לסכן את מעמד מפלגתו והפתרון שאומץ היה הפגנת נאמנות מילולית למיתוס ארץ ישראל השלמה, אך לא לאמצה כתוכנית אופרטיבית. זאת אומרת, הכרזה עקרונית אך במישור המעשי, ערפול מכוון, ומכאן בגין ונאומי חרות הדגישו את הזכות ההיסטורית של העם היהודי על כל ארץ ישראל וראו עצמם כשומרי זכויות אלו אך בכל הקשור בהגשמת המטרה. הייתה דו-משמעות. כך הפך שחרור ארץ ישראל למיתוס ללא יכולת ביצוע מעשית ובגין הפך לסמל השחרור. כאשר המיתוסים נהפכו לעיקר עבור בגין, הוא הקדש את מיטב מאמציו לשכלול כושרו הרטורי והבימתי ולחיפוש נוסחאות וסיסמאות שיבטיחו לו תמיכה במשור הרגשי.

בגלל המיתון, לכאורה, בעמדות חרות חשבו משקיפים כי צומצמו ההבדלים בין חרות למפא"י אך אין זה נכון כי מפא"י פעלה ואילו חרות פעלה רק במיתוסים. ואם הייתה גם היא מגשימה את רצונותיה אז היה הבדל גדול בין המפלגות.

5.3. פוליטיקה של סטטוס

מפלגות מגיסות תומכים באמצעות מיתוסים ובאמצעות מתן סיוע לאינטרסים חומריים של קבוצות שונות, אך בחרות השתמשו רק במיתוסים ואינטרסים לאומיים וכדי להשיג תמיכה פעלו ליצירת קשר ישיר בין המנהיג לקהלו.

הסבר נוסף של קשר בין חברי חרות למיתוסים היה כמיהת חברי חרות למעמד בחברה הישראלית והמיתוסים סימלו כמיהה זו, ולכן תמכו במנהיג שסימל את המיתוסים הללו למרות שהוביל אותם לכישלונות אלקטורליים. עם התפתחות המדינה נקלטו רבים במנגנון ההסתדרותי מפלגתי ונהנו משיפור מעמד, אך חברי חרות נשארו בחוץ ושמרו על המעמד הנחות שהיה להם. חברי חרות רצו סטטוס גבוה יותר ולכן תמכו במיתוסים שהיו תחליף לחסרון הסטטוס ולא התאמצו לקלוט את בני עדות המזרח, שהם ראו אותם בעלי יוקרה במוכה (במיתוסים אלו הוצגה חרות כתנועה מרכזית, היא שחררה את א"י, גרשה את הבריטים וכו'). האמונה במיתוסים ופוליטיקת הסטטוס העמידה את חרות מחוץ למערכת הפוליטית בישראל וגרמה לחלוקה של רעים וטובים כך שגישור בין המחנות לא היה אפשרי וחברי חרות הפגינו אחרות גוברת (הם הטובים מול

מפא"י הרעים שמחלקים טובות הנאה ונהנים ממעמד גבוה). בידוד המפלגה וחוסר יכולתה להגדיל את כוחה הקטינו את האמינות בה ורבים הביעו אכזבה מהמיתוסים והאשימו את מנהיגם. כדי לשמור על סמכותו כינס בגין אחדי כל תבוסה ישיבה להצבעת אי-אמון בו, שכמובן, ניצח בה אך היה איום מתמיד של פעילי חרות מהם אנשי ה.ע.ל, שאיימו על מנהיגותו ולכן החליט לערוך שינויים מבניים במפלגה כדי לשפר את מצבה, דבר שכמעט עלה לו במנהיגותו.

5.4. שיח פוליטי חדש

חרות זכתה בבחירות ב-17 במאי 1977, אך לא כתוצאה ממהלכים בחרות, אלא כתוצאה מההתפתחויות במפלגה הדומיננטית, וכן סדרת אירועים ביחסים שבין מדינת ישראל לשכנותיה. מפא"י גם כן הסתמכה על מיתוסים, אך לא כמו חרות, היא גם נענתה לצרכים החומרים של תומכיה. מפא"י גיבשה מדיניות בכל התחומים ואילו בחרות היו מנוסים רק בנושאי חוץ וביטחון, ונושאי כלכלה וחברה לא נחשבו ודמו לאלו של הציונים הכללים (כלכלה חופשית - בורגנות). מפא"י ניהלה מאבק עם השמאל הקיצוני ודחתה את המיתוסים של חרות, אך תמכה בכך שביטחון צבאי הוא בחשיבות מרכזית, אך מפא"י, לא כמו חרות, ראתה בביטחון לא רק כוח צבאי אלא גם חוות דעת עולמית, ולכן התאפקה ממדיניות כוחנית ורק כאשר קצו כל הכלים, פעלה בפעולות תגמול כדי להחזיר את אהדת הציבור. אחרי הנסיגה מסיני הגדילה מפא"י את כוחה, אך לאחר מלחמת ששת הימים, שינתה את מדיניותה ותמכה בהתנחלות ואי חזרה לגבולות הקודמים, גם תמורת הסכם שלום.

הנהגת מפא"י הלכה וזקנה וב-1967 עמדה מול משבר של איום ערבי בכל הגבולות, והיה זה מנחם בגין, שהחל בשיחות לצרוף גח"ל ורפ"י לממשלה, וכתוצאה מכך, מלחמת ששת הימים והכיבוש.

מבחינתו של בגין, מלחמת ששת הימים הייתה מתנה משמיים, ובהיותה הגשמה של רעיון א"י השלמה, ואיחודה סביבו את תנועת חרות. ב-1970, כאשר הוצע כי ישראל תסכים עקרונית לנסיגה מהשטחים, סירב לכך בגין וחרות עזבה את הממשלה, וזאת למרות ש-80% מהעם תמכו בממשלת אחדות.

כעת נעשו ניסיונות לפרק את גח"ל, ע"י הליברלים, ומתוך החרות עצמה ע"י עזר ויצמן. עזר ויצמן, הוצנח לתפקיד יו"ד הנהלת חרות ואף כיהן כשר מטעמה, בגין הרבה בפקוחים שלו על המפלגה ויצמן חשב שיוכל להשתלט עליה. ויצמן ניצל את מעמדו כיו"ר כדי להגדיל את מספר אנשיו במרכז. בגין איים לפרוש אם לא יבחר במרכז שהוא הציע, והאופוזיציה התפוררה ויצמן התפטר.

עקב זאת חשבו העיתונאים כי חרות תרד מהמפה הפוליטים אך ב-1973 הוקם הליכוד. לליכוד לא היה אחוז בוחרים גבוה מזה של חרות, אך לאחר מלחמת יום-כיפור הוא עלה מאד, כי אנשים נטשו את מפלגת העבודה, שהבטיחה ביטחון והביאה מלחמה. מפלגת העבודה הצליחה להרכיב ממשלה, אך איבדה את הדומיננטיות שלה.

כך התגבש אט-אט תדמית "הליכודניק" הגאה אשר גאוותו שאבדה בימי מפא"י הושבה לו עתה ע"י הליכוד ובעיקר ע"י בגין, ז"ל, אשר הטיב "לנגן" על רגשות אלו בנאומיו. לא לחינם טרם הבחירות ובעיצומן הליכוד נהג (אפילו עד בחירות 1992) לפזר תמונות של בגין לרוב אף לאחר פרישתו מהמערכת הפוליטית ולאחר פטירתו של בגין, מן העולם התבטא אחד מבכירי הליכוד: "איך הוא עשה לנו את זה... ועוד חודשיים לפני הבחירות" (א. אבינרי, 1978). עתה נוכל להבין מדוע

נשארו "הליכודניקים" שלאחר 1977 כל-כך נאמנים לשלטון הליכוד גם אם לעיתים עשה טעויות בתחומים מסוימים.

6. הקשר בין זיקה עדתית לשיוך מפלגתי לאחר 1977

לאחר ניתוח הגורמים שגרמו למהפך ב-1977, ולאחר שגילינו כי הגורם המרכזי למהפך היה הזיקה של עדת המזרח לליכוד, מתעוררת השאלה האם עדה ושיוך מפלגתי ימשיכו להיות קשורים לאחר 1977? ואם כן, האם מצב זה עתיד להמשך ועד מתי?

השימוש בזיקות עדתיות לצורך גיוס פוליטי, משקף מצד אחד את ההכרה הנפוצה בקרב אליטות פוליטיות שיש עוצמה לזיקות אלה בחברה הישראלית ומצד שני הוא משקף את המשקע האלקטורלי הגדל והולך של בני עדות המזרח. התופעה של שימוש בסמלים וסנטימנטים עדתיים לשם גיוס פוליטי, הביאה למתאם גבוה בין שייכות עדתית להצבעה פוליטית-מפלגתית, תחילה בקרב עדות המזרח ובעקבות זאת בשלב שני גם בקרב יוצאי אירופה כך שהקיטוב העדתי הפך במידה רבה גם לקיטוב פוליטי מפלגתי אם כי תופעה זו משתקפת רק בהרכב בוחרים המפלגות ולא בהרכב נבחרים.

בהתחזקות הזיקה בין הצבעה פוליטית לבין תודעה עדתית, גלום פרדוקס. זיקה זו הייתה חלשה יותר בתקופה שהפער החברתי, התרבותי והכלכלי בין עדות שונות היה ניכר יותר ובעל אופי דיכוטומי יותר. הנטייה לחפיפה בין תמיכה פוליטית והזדהות עדתית, התחזקה במשך השנים על אף העובדה שסימני ההיכר המפרידים בין העדות הצטמצמו והתרבו מצבי המפגש הבין עדתיים ([הורביץ, 1990](#)).

הסבר פרדוקס זה נעוץ בתהליכי הקליטה והעלייה שעברה המדינה מאז תקומתה ובגורמים שונים שהביאו בהדרגה למהפך 1977 כפי שמתואר בפרקים הקודמים.

החוקרים יוחנן פרס ושרה שמר מצאו כי עוצמת הקשר בין מוצא לדפוסי בחירה עלתה מ-1977 ל-1981. נוסף לכך, הם מצאו כי כל קבוצות המוצא (למעט ישראלים בני ישראלים), וכן שתי המפלגות הגדולות בשנת-1981, נעשו הומוגניות יותר מבחינה פוליטית.

החוקרים אף מצאו כי "מעקב אחרי התחזיות לאורך זמן מגלה שמנקודת מוצא של שוויון (ב-1980), צפויה עלייה מתמדת לליכוד, ירידה למערך, עד לפער של שבעה אחוזים (37% ליכוד, 30% מערך) בשנת 1995. נחזור ונדגיש שתוקפה של תחזית זו מוגבל ע"י תנאי מרחיק לכת: ששיעור התמיכה במפלגות הגדולות, כל קבוצות מוצא יישארו קבועים". אך הם מוסיפים ומציינים: "אין סבירות רבה שתנאי זה (וכן התחזית המושתתת עליו) אכן יתקיים" ([פרס ושמר, 1984](#)).

למרות קיומם של פערים והבדלים בין-עדתיים, אין נטייה בקרב הנחקרים לבטאם באמצעות גיבוש פוליטי עדתי או זהות עדתית ייחודית. יוצאי המזרח במפלגות מנסחים את תביעותיהם במושגים מעמדיים ו/או כלל חברתיים. הם מסרבים להיות מתויגים כ"עדתיים", למדות שהממצאים מצביעים כי זוהי המגמה השלטת כיום, תהליך המיקוח על העדתיות ומשמעותה נמשך ([הרצוג, 1984](#)).

7. סיכום

בעבודה זו עסקנו בגורמים שהביאו את המצביעים ב-1977, לשנות את עמדתם, ולהצביע לחרות, ובכך לגרום למהפך הפוליטי, שבו עלתה חרות לשלטון.

ניתוח תוצאות הבחירות הראה לנו כי המהפך חל בעיקר בגלל בני עדות המזרח. הנתונים הראו כי ככל שעיר מיושבת יותר בבני עדות המזרח, המהפך מין המערך לליכוד גדול יותר ([וייס, 1979](#)). בעקיבות זה בדקנו מה היו הסיבות שהביאו את בני עדות המזרח לשנות את עמדותיהם. ראינו כי כבר ב-1965 נמצא קשר בין מוצא עדתי לבין ההצבעה הפוליטית. סקרים מסוף שנות ה-60 הראו שמערביים נטו יותר להצביע למערך, ואילו מזרחיים נטו יותר להצביע לליכוד. איראן מצא שלושה משתנים דמוגרפיים שמשפיעים על דפוסי ההצבעה, מוצא, גיל וותק בארץ. מצביעי הליכוד הם יוצאי אפריקה וצעירים, ולכן לפי דעתו, יש דינמיקה לשימור המצב הקיים. מחקר אחר אישר את ממצאיו של אריאן, אך טען כי יוצאי אפריקה הצעירים, שיעורם באוכלוסייה גדל, ובסופו של דבר יהיה שינוי פוליטי בארץ.

ראינו כי כבר מההתחלה, עוד משעת הקליטה היו בני עדות המזרח במצב ירוד יותר מאשר העולים האשכנזים. האופייני העלייה החרופו את התלות של העולים החדשים במערכת המוסדית הקולטת. התמודדות המדינה עם בעיות דחופות ([סמוחה, 1993](#)) השפיע שונה עם המזרחיים והאשכנזיים. המזרחיים תועלה לדרגים הנמוכים, ואילו האשכנזים חדרו למעמדות הגבוהים. צרוף מיוחד של צרכי המדינה הדחופים, מדיניות מפלה, וחולשות המזרחיים היה הגורם להיווצרות מבנה ריבודי מעמדי-עדתי מגובש תחושת קיפוח.

בגין התייחס בנאומיו לבעיית החברה ובמיוחד החל הקדיש מקום נרחב לנושא האפליה של עדות המזרח מאמצע שנות ה-50, כאשר היה ברור כי הכוח של חרות מגיע מבני עדות המזרח. תנאי החיים של בני עדות המזרח השתפרו בשנות ה-60 וה-70, אך עדיין נמשך מצב העדתיות בארץ ([סמוחה, 1993](#)). תודעה זו של נחיתותם הוחרפה והם תלו את האשמה בתנועת העבודה ([סמוחה, 1986](#)).

מתחילת שנות ה-70 קמו תנועות מחאה, שניסו להעביר שורה של מסרים חברתיים-כלכליים שעיקרם בעיות שיכון, תעסוקה, נוער מנותק ופער עדתי-חברתי. הם תבעו שינוי במדיניות החברתית פוליטית, שעיקרו סגירת הפער העדתי.

איראן מסביר את שינוי דפוסי ההצבעה של המזרחיים, כחלק מתהליך תלת שלבי שמביא להתגבשות תודעה עדתית.

הבאנו גם את הטיעון כי מאחורי הגורם העדתי עומדים למעשה גורמים אחרים, והם שהביאו להתמרמרות מהשלטון.

חרות נתפסה כמפלגה המייצגת את בני המעמד הנמוך, והיא נתנה כתובת לכל אותם אנשים שלא מצאו את עצמם במפא"י, היות ומפלגת חרות זוהתה כמפלגה אידיאולוגית. מפלגת חרות בשנים הראשונות לקום המדינה לא עשתה מאמץ הולם לקלוט את בני עדות המזרח במפלגה. הבאנו גם את הרקע ההיסטורי תרבותי. המזרחיים שהם יותר מסורתיים מהאשכנזים קיבלו את הגישה של הליכוד, של מדינה בתוקף הדת, המערך נתפס כאנטי דתי, לעומת הדגשת הדת והמסורת ע"י חרות ([אמיר, 1989](#)).

למזרחיים עמדות לאומניות ו"ניציות" יותר יחסית לעמדות המערך בנושאי חוץ וביטחון. המזרחיים "ניצים" יותר מהמערביים, דבר שמוסבר בשל הרדיפות והיחס של הערבים כלפי היהודים במדינות מוצאם.

הבאנו גם גורמים שהשפיעו על כל העם במידה שווה והם מלחמת יום הכיפורים והשחיתויות. מלחמת יום הכיפורים היוותה גורם שבו הראתה הממשלה את פגיעותה. המלחמה שפרצה ותפסה אותנו לא מוכנים לה, גרמה לפצועים והרוגים רבים. תנועות מחאה היו אחד הביטויים לאי-

שביעות הרצון בציבור הישראלי ממחדלי הממשלה. הן דרשו את התפטרות גולדה מאיר, ראש הממשלה, ובמיוחד את התפטרות משה דיין. התפטרות זו לא נעשתה, משום שהיה עדיין מצב חרום. בבחירות שנערכו לאחר המלחמה ירד כוחו של המערך במידה ניכרת. גם לפרשיות השחיתות של ערב הבחירות הייתה השפעה על תוצאות הבחירות. הבאנו דוגמאות לשחיתויות במערכת הפוליטית שחיתויות במשרד הביטחון ובגופים שונים של מפלגת העבודה (קופ"ח וכו'), פרשיות אלו נזקפו לממשלה כולה ולכן הם השפיעו על תוצאות הבחירות. הבאנו גם סכירה על בגין ומפלגת הליכוד. ראינו כי בגין השתמש בנאומים כדי להשיג כוח למפלגתו. בנאומיו הוא השתמש במיתוסים שחלקם בעלי השפעה דתית מסורתית, דבר שנגע יותר לבני עדות המזרח שהיו מסורתיים יותר. כל הגורמים שהובאו הביעו לשינוי עמדת הציבור, דבר שהביא ב-1977 להחלפת השלטון בישראל. ראינו כי לבני עדות המזרח יש חלק גדול יותר במהפך זה מאשר ליתר התושבים בארץ.

8. ביבליוגרפיה

- Cohen, E. (1989). The Changing Legitimations of the State of Israel. *Studies in Contemporary Jewry*, 5, 148-165.
- Lustick, I., & Peleg, I. (1988). Begin's Foreign Policy, 1977-1983: Israel's Move to the Right: JSTOR.
- אבינרי, א. (1978). המפולת. תל-אביב: רביבים.
- אבינרי, א. (1993). התבוסה כך התפורר שלטון הליכוד. רמת-אפעל: מידות.
- אבינרי, ש. (1983). הבטים פוליטיים. בתוך א. ה. אבן (עורך), האומנם קשה להיות ישראלי? (עמודים 289-296). ירושלים, ישראל: מוסד ון ליר.
- אמיר, ג. (1989). הזדהות עדתית, ניכור בינעמדי ודפוסי הצבעה עדתיים למפלגות הגדולות בישראל. אוניברסיטת בר-אילן.
- אשר, א. (1973). העם הבוחר, דפוסי הצבעה בישראל. רמת-גן: מסדרה.
- דיסקין, א. (1988). בחירות ובוחרים בישראל. תל-אביב, ישראל: עם עובד.
- הורביץ, ד. (1990). מצוקות באוטופיה. תל-אביב: עם עובד.
- הורביץ, ד., וליסק, מ. (1972). מישוב למדינה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- הרצוג, ח. (1984). האומנם עדתיות פוליטית? מגמות, 332-352.
- וייס, ש. (1979). המהפך מאי 1977 - נובמבר 1978. תל-אביב: עם-עובד.
- סמוחה, ס. (1986). מוקדי הבעייה העדתית בישראל כיום. בתוך ש. דשן (עורך), מחצית האומה. רמת-גן: המכון למחשבה בת-זמננו ע"ש דוד ובתיה קוטלר, אוניברסיטת בר-אילן.
- סמוחה, ס. (1993). שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל. בתוך א. רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמודים 172-202).
- פרס, י., ושמר, ש. (1984). הגורם העדתי בבחירות לכנסת העשירית. מגמות, 2-3 (י"ח).
- קימרלינד, ב. (1993). יחסי מדינה-חברה בישראל. בתוך א. רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים. תל-אביב, ישראל: ברירות.
- רם, א. (1993). החברה ומדע החברה: סוציולוגיה ממסדית וסוציולוגיה ביקורתית בישראל. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים.
- שמיר, מ., ואריאן, א. (1982). הצבעה עדתית בבחירות 1981 מדינה וממשל.
- שפירא, י. (1989). לשלטון בחרתנו. תל-אביב: עם-עובד.